

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 324

İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri

Kutlu Doğum Sempozyumu - 2001

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	97581
Tas. No:	297-92 KUT.D

ANKARA
2003

SÜNNET VEYA RİVAYET KARŞITI SÖYLEMLERİN TARİHİ

Yard. Doç. Dr. Enbiya YILDIRIM

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-Sivas

1.Giriş

Güvenilir kabul edilen kitaplardaki hadislerin tamamına veya bir kısmına yöneltilen tenkidler nedeniyle “sünnet (daha genel ifadeyle hadis) karşıtı”, “hadis inkarcısı” gibi kavramlar son yıllarda ülkemizde oldukça fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Suçlanan kimselerin en azından bir kısmının hadisleri değerlendirmede gerekli hassasiyet ve titizliği göstermemesi bu tür ithamlara sebebiyet vermekle birlikte, sünnet veya hadis inkarcısı ifadesinin yerinde bir ifade olup olmadığına irdelenmesi gerekmektedir. Çünkü “sünnet/hadis inkarcısı” ifadesi Hz. Peygamberden gelen rivayeti kabul etmeyen kimse anlamına gelmektedir ancak, sünneti inkar etmek ile sünnetin Hz. Peygambere aidiyetini, rivayetin ondan geldiğini inkar etmek arasında çok büyük fark vardır. Birincisinde Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı getirme dışındaki misyonunu kabul etmemek söz konusu iken diğerinde Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı getirme dışında bir misyonu olduğunu benimsemekle birlikte ondan gelen rivayetlerin tamamının veya bir kısmının güven telkin etmediğini düşünmek söz konusudur.

Bu makalede rivayetler karşısında takınılan tepkisel tavrın tarihî süreci ana hatlarıyla sunmaya çalışılacaktır. Bunu yaparken bu tepkinin sünneti mi yoksa rivayeti mi inkar olduğu hususu da kendiliğinden netleşeceğinden, “sünnet/hadis inkarcısı” ifadesinin ne kadar yerinde bir kullanım olduğu da ortaya çıkacaktır.

2.Hz. Peygamber dönemi

Hiz. Muhammed 10 yıllık Medine hayatını kendisini peygamber olarak kabul eden bir topluluk içinde geçirdi. Bu kabul tabii olarak, onun Allah katından aldığı buyrukların keza bu buyruklar doğrultusunda kendisinin istediği şeylerin yapılması ve bunlara boyun eğilmesi sonucunu doğurdu. Dolayısıyla Allah ile kullar arasında elçilik yapması nedeniyle olağanüstü bir ayrıcalık kazanan bir insanın *din namına ortaya koyduğu hususların* ayetler gibi kabul edilip tasdik edilmesinden daha doğal bir şey olamazdı. Zaten Kur’ân’ın kendisi de bunu istemektedir. Pekçok ayette Allah ve Rasûl’üne beraberce itaat edilmesi emredilirken¹ bazı yerlerde de yalın olarak Peygambere itaat istenmektedir.² Bir ayette ise “Allah sizi kendisin(in emirlerine karşı gelmek)ten sakındırıyor” buyurulmakta, bir sonraki ayette ise adeta bunun öl-

¹ Âl-i İmrân/3, 132; Enfâl/8, 1, 20, 46 gibi.

² Mâide/5, 92; Nûr/24, 33, 54 gibi.

çüsü verilmektedir: “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayan, esirgeyendir.”³

Kitabı indiren Allah kendisini sevmenin ölçüsü olarak Hz. Muhammed’e tabi olmayı istediğine göre, böyle bir emir karşısında Hz. Peygamber’in toplumu içerisinde kendisine yönelik bir başkaldırı düşünülemez. Böyle bir şey ihtimal olarak varsayılrsa bile, bunu yapan mümin olarak adlandırılmayacağı için, bu İslam dışı bir hareket olacaktır. İbn Teymiyye’nin yukarıdaki ayet çerçevesindeki deyişle, “hiçbir kimse Cenab-ı Peygamber’e ve onun getirdiği hakikatlere inanmadıkça ve ona iç ve dış âlemleriyle uyup bağlanmadıkça Allah’a dost olamaz. Bu itibarla Allah’ın sevgi ve dostluğunu iddia edip de Muhammed (AS)’a tabi olmayan kimse Allah’ın dostlarından değildir. Bilâkis ona muhâlefet edenler Tanrı’nın düşmanı, şeytanın öz arkadaşı olurlar.”⁴

Çizmiş olduğumuz bu tabloya rağmen, söylediklerinin kabul edilmemesi veya reddedilmesi yönünde Hz. Peygamber’in hayatında herhangi bir şey var mı diye baktığımızda, tek bir örnekle, *Erîke (koltuk) hadisi* diye meşhur olan şu rivayetle karşılaşırız:

“Bana Kur’ân verildi, bir de beraberinde onun gibisi (sünnet) verildi. Yakında karnı tok, koltuğuna kurulmuş birisi “size Kur’ân yeter, O’nda neyi helal buluyorsanız, onu kabul ediniz, O’nda neyi haram bulursanız, onu da haram biliniz” diyecek. Şunu iyi biliniz ki Allah Rasûlû’nün haram kıldığı da Allah’ın haram kıldığı gibidir.”⁵ Hadisin başka bir tarikinde Hz. Peygamber’in Hayber günü yırtıcı tırnaklı hayvan ve ehlî eşeğin eti ile zimmîlerin malı gibi pekçok şeyi haram kıldıktan sonra böyle bu yurduğu geçmektedir.⁶

Rivayetin metnine bakıldığında, Hz. Peygamber’in bir takım şeyleri haram kıldıktan sonra kendisinin yasakladıklarıyla Allah’ın yasakladıkları arasında bir fark olmadığını vurgulamak için böyle bir şey söylemiş olduğu anlaşılmaktadır ancak, buna değinmeye neden ihtiyaç hissettiği hususu rivayetlerde yer almamaktadır. Burada üç ihtimal akla gelmektedir:

a) Hz. Peygamber Hayber’de bir kısım şeyleri haram kılınca bazı kimseler “bunlar Kur’ân’da yok” diyerek kabul etmek istememiştir. Hz. Peygamber de buyruklarının herbirinin Kur’ân’da yer alması gerektiğini, kendisinin haram kıldıklarının Allah’ın haram kıldıkları gibi olduğunu vurgulamış, daha kendisi hayattayken ortaya çıkan bu yaklaşımın ileride de görüleceğini haber vermiştir.⁷

³ Â-i İmrân/3, 30-31.

⁴ İbn Teymiyye, *İslâm Hidayeti*, İst.-1962, s. 21.

⁵ Ebu Dâvûd, *Sunne*, 5; Tirmizî, *İlm*, 10; İbn Mâce, *Mukaddime*, 2; Beyhakî, *Kubrâ*, VII/76; IX/331-2.

⁶ Bkz. Hâkim, *Mustedrek*, I/109; Beyhakî, *Delâilü'n-Nubuvve*, Beyrut-1985, I/24; Suyûtî, *Sünnetin İslamdaki Yeri*, İst.-2000, s. 23.

⁷ Hz. Peygamber’in din adına olmayan ve bazan bir takım siyasi/toplumsal hedefler gözeterek yaptığı uygulamalarına olan itirazları ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Hz. Ömer’in şartların müslümanların lehine olmadığını düşünerek Hudeybiye’de itiraz etmesi gibi. Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, II/101. Haricîlik hareketinin dayandığı kimse olarak iddia edilen Abdullah bin Zilhuveysira’nın ganimet taksiminde payına razı olmayarak Rasûlullah’a ‘adaetli davran’ demesi, buna sinirlenen Hz. Ömer’in boynunu vurmak istemesi üzerine Hz. Peygamber’in ileride çıkacak Haricîleri tarif etmesi, onların okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklarını söylemesi, Rasûlullah’ın ileride çıkacak olayların içine çekmesi ve taraf tutturması nedeniyle ihtiyatla karşılanması gereken bir rivayettir. Bkz. Buhârî, *İstîâbetü'l-Murteddîn*, 7; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut-1992, I/107-8.

b) Hz. Peygamber bir sebebe mebni olmadan ileride ortaya çıkacak bir fikrî akımı haber vermiş, bunu kınamış ve kendisinin koyduğu hükümlerin Kur'ân gibi kabul edilmesini istemiştir.

c) Rasûlullah'tan nakledilen bazı hadislerin bir takım gerekçelerle kabul edilmemesi karşısında, bu hadisin (en azından) Erîke kısmı bir savunma mekanizması olarak sonraki zamanlarda uydurulmuştur.

İlk ihtimale bakacak olursak: Hiçbir kaynaktan, böyle bir itirazdan ve karşı çıkmadan söz edilmemektedir. Hele hele Kur'ân'ı delil getiren bir itirazın esamesi bile yoktur.⁸ Rivayetlerde Rasûlullah'a bir itirazın vaki olduğu geçmediğinden hadisin metninde bir ara boşluk oluşmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber bazı şeyleri haram kılmış ancak, ardından sanki bir itiraz olmuş da buna binaen kendisinin haram kıldıklarının Allah'ın haram kıldıkları gibi olduğunu söylemek ihtiyacı hissetmiş gibidir. Hadisin ravilerinin Hz. Peygamber'in sözünün Erîke kısmını hazırlayan önemli nedeni zikretmemiş olmaları ise dikkat çekicidir. Oysa bu kısım rivayet içinde ihmal edilmeyecek kadar önemli bir parçadır. Tüm bunların yanında, Hz. Peygamber'in haram-helal adına ortaya koyduğu her bir şeyin Kur'ân'da bulunmaması nedeniyle ashabın Kur'ân'ı delil getirerek Hz. Peygambere "bu söylediklerin Kur'ân'da yok, bunları nereden çıkarıyorsun" gibi son derece anlamsız bir soru yöneltmeleri benzeri bulunmayan bir örnektir.

İkinci ihtimal düşünülecek olursa: Bu ister Hz. Peygamber'in bir mucizesi isterse ferasetine dayalı öngörüsü olarak kabul edilsin fark etmez, Hz. Peygamber'in önemli bir savaşta, hem de arkadaşlarının açlık sıkıntısı çektiği bir dönemde böylesi bir meseleden bahsetmesi ortam itibarıyla uygun düşmemektedir.

Üçüncü ihtimali delillendirmek için elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla beraber daha sonraki dönemlerde Kur'ân naslarını delil göstermek suretiyle nakledilen bir takım hadisleri reddeden kimselere özellikle de kelâmî ekollere karşı bir savunma mekanizması olarak bu ve benzeri rivayetlerin uydurulmuş olabileceği ihtimali söz konusu edilebilir.⁹ Çünkü bu rivayet, bazan isim vererek bazan da sıfatlarını belirtmek suretiyle bir takım mezhepleri yeren hadisler grubuna dahil edilebilecek bir özellik taşımaktadır.¹⁰

3.Hz. Peygamber sonrası

Müslümanlar arasındaki ilk problem Rasûlullah'ın vefatıyla sonuçlanan hastalığındaki *kırtas hadisesinde* yaşanmıştır. Vefatından sonra nereye defnedileceği meselesi de bu kapsamda zikredilebilir ancak, bu gibi ihtilafların yaşandıkları zaman diliminde ciddi boyutlara ulaştığı söylenemez.¹¹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar arasındaki ilk ciddi ihtilaf dev-

⁸ Bkz. Özafşar, M. Emin, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslamiyat* 1/98, sayı: 3, s. 30.

⁹ Fazlur Rahman bu kanaattedir. Bkz. *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, Ankara-1995, s. 59.

¹⁰ Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Kirbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara-1996, s. 163.

¹¹ Bkz. Şehristâni, *Milel*, 1/11-4.

let başkanlığı seçimidir.¹² İleriki dönemde Şia bu meseleyi imanın rükünlerinden sayacaktır. İkinci ihtilaf ise, Hz. Ebûbekr'in hilafetinin başlangıcındaki ridde olaylarıdır.

Kaynaklar Hz. Osman devrine (23-35/644-655) kadar müslümanlar arasında yaşanan başka ciddi bir ihtilaftan söz etmezler ancak, Hz. Osman döneminin özellikle ikinci yarısında, önemli bir kısmı halifenin şahsından kaynaklanan bir takım problemler, ihtilaflar, hoşnutsuzluklar ortaya çıkmıştır. Sonunda Hz. Osman Peygamber'in vefatından 25 yıl sonra, 35/655'de Mısırlılar tarafından şehid edilmiştir. Bu tarih, ayrılıkların, farklı yolları benimsemenin miladı olmuş, sorunlar ve sorgulamalar ümmeti her yanından kuşatmıştır. Hz. Osman'ın ardından Hz. Ali hilafeti ele almış ancak, herkes kendisine tabi olmamıştır. Hz. Osman'ın şehadetinin ertesinde, 36/656'da gerçekleşen Cemel olayında Hz. Aişe, Talha ve Zubeyr Hz. Ali'nin karşısına çıkmışlardır. Bunu takip eden bir sonraki yıl Hz. Ali Muaviye ile Siffin'de karşı karşıya gelmiştir. Her iki tarafın tahkime razı olması üzerine Hz. Ali'ye birlikte bulunanlardan bazıları iki tarafa da cephe almış ve bunlar Hâricîler diye isimlendirilmişlerdir.¹³ Hz. Ali taraftarlığında aşırı giden gulât da bu sıralarda ortaya çıkmıştır.¹⁴

Cemel ve Siffin müslümanlar arasında kapanmaz yaraların açılmasına ve pek çok sahabinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Hz. Ali'nin Hâricîlerce şehid edilmesi (40/660), bunun ardından Muâviye'nin idareyi tamamen ele alması (41-60/661-680), Yezid zamanında Hüseyin'in öldürülmesi (61/680), Muslim b. Ukbe'nin Medine'yi kuşatıp şehri darmadağın etmesi (Hârre olayı/63/683), Mekke'nin kuşatılıp Kabe'nin mancınıkla dövülmesi (64/683)), daha sonra, Haccac tarafından tekrar kuşatılıp Abdullah b. Zubeyr'in öldürülmesi (73/692) ve nisbeten sükûnet içinde geçen Ömer b. Abdulaziz devri haricinde hep karışıklık ve mücadelelerle geçen bir dönemin ardından Abbasilerin idareyi ele alması (132/750) ve iki aile arasındaki düşmanlıklar müslümanlar arasındaki ihtilafları kemikleştiren temel nedenler olmuştur.¹⁵

Siyasi olaylara paralel olarak düşünsel alanda da bir takım gelişmeler söz konusu olmuştur. Bunların konumuzla ilgili sonuçları ana hatlarıyla şunlardır:

a) Müslümanların karşılaştıkları sorunlar dini açıdan yorumlanmaya başlanmış ve bu olaylarda yer alanların mesuliyetleri irdelenmiştir. İslamın büyük günahlardan saydığı öldürme fiilini işleyen kimselerin (mürtekib-i kebîrenin) durumu, amel-iman ilişkisi, kulun iradesi, kader, adalet, fiillerin yaratılması. Keza Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı... Velhasıl hayatın kendisinin inceden inceye sorgulanması bu süreçte başlamıştır.¹⁶

b) Futuhâtın genişlemesiyle birlikte karşılaşılan kadîm kültürler, inanca dair ba-

¹² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Kahire-1969, I/39.

¹³ Bkz. Eş'arî, *a.g.e.*, I/64; Şehristânî, *a.g.e.*, I/16-29.

¹⁴ Bkz. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İst.-1986, III/175.

¹⁵ Geniş bilgi için. Çağatay, Neşet; Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara-1985.

¹⁶ Örneğin Mâbed el-Cuhenî (80/699) ilk kez kader konusunu gündeme getirmiş ve kaderi inkar etmiştir. Gaylan ed-Dimeski de (126/743) onun görüşlerini devam ettirmiştir. Bkz. Muslim, İmân, rakam: 1-2; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-*

zı konuların felsefi zeminde tartışılmaya başlanmasında son derece etkili olmuştur. Çünkü İslamı kabul edenlerin eski kültürlerinden taşıdıkları birikim yeni bakış açıları getirmiştir. İslamın temel öğretileriyle uyuşmayan bazı bakış açıları ise aşırı değerlendirmelere ve sapmalara neden olmuştur.¹⁷

c) Büyük oranda yazılı nakledilmemeleri, farklı görüş sahiplerinin kendilerini destekleyen rivayetleri ön plana çıkarmaları ve hemen hemen her grubun ortaya çıkan problemlere Rasûl'den destek sağlamak için piyasaya rivayetler sürmesi dinin ikinci kaynağı olan hadislerle karşı endişelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. İbn Sîrîn'in (110/728) şu sözü bu hususu tesbit etmektedir: "Önceleri isnad sormuyorlardı, ne zaman ki fitne zuhur etti, 'bize ravilerinizin isimlerini söyleyin' demeye başladılar. Böylece, ehl-i sünnet olanlara bakılıp hadisleri alınır, ehl-i bidat olanlara bakılıp hadisleri alınmaz oldu."¹⁸

4.İlk iki asırda sünnet malzemesine eleştirel yaklaşımlar

Yukarıda zikrettiğimiz üç sebep nedeniyle siyasi çalkantılara paralel olarak gelişen düşünsel alandaki çalkantı nedeniyle herşey tartışılmaya başlanmıştır. Kur'an özellikle inanca, nisbeten de ahkama dair ayetlerde kastedilen mananın ne olduğuyla münazalardaki yerini alırken, sünnet malzemesi daha ziyade sıhhat açısından tartışılmaya başlanmıştır. Başka bir deyişle, birinci yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişen fikrî akımlarla birlikte sünnet malzemesinin ne kadar güven telkin ettiği sorgulanmaya başlanmıştır.

Siyasi çalkantılar yanında gelişen ve İslamiyetin düşünsel alandaki dinamik dönemi sayılabilecek ilk iki asrı hadis eleştirisi açısından taradığımızda, gerek sahabenin, gerek tâbiînin ve gerekse daha sonrakilerin zaman zaman rivayetler nedeniyle itirazlarla karşı karşıya kaldığını görmekteyiz. Hadislerin reddi sâdedinde zikredilen ve aşağıda gelecek olan örneklere baktığımızda otuzlu yıllardan itibaren rivayetlerle ilgili bir takım kuşkuların gündeme geldiğini görmekteyiz. Hz. Peygamber'in vefatının ardından geçen 20 yıllık sürenin bu tenkidler için oldukça yeterli bir zaman olduğunu söylemek durumundayız. Bununla beraber zikredilecek örneklerde önemli bir husus dikkatleri çekmektedir: Otuzlu yıllarda vefat eden sahabilerin karşılaştıkları itirazların bireysel çıkışlar olduğu gözlenirken, ellili yıllardan sonra ve-

Fırak, Beyrut-1990, s. 18. Ca'd b. Dirhem de (118/736) Kuran'ın mahluk olduğunu söylemiş ve Allah'ın kelimelerinin inkar etmiştir. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûatu'r-Resâil ve'l-Mesâil*, Beyrut-1992 1/427. Onun görüşünü benimseyen Cehm b. Safvân (128/745) bunu sistemleştirmiş ve kulun fiili ve kudreti olmadığını söyleyerek (Mutezile'nin karşıtı olarak) cebr fikrini ortaya atmıştır. Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, 1/338. Cehm Allah'ın isimleri ve sıfatlarını da nefyetmiştir. (Allah'ın sadece zatıyla var olduğunu, görüp işittiğini benimsemiştir). Bkz. İbn Teymiyye, *a.g.e.*, 1/427.

¹⁷ Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Kahire-Tsz., III/1031. Bu arada mevzu hadislerin ortaya çıkma nedenleri arasında zikredilen ve rivayetlere karşı ihtiyatlı olmayı gerektiren sebeplerden biri olarak zikredilen bir hususa değinmek istiyoruz: İbnü'l-Cevzî gibi hadisçiler, gerçekte müslüman olmayan yahudi ve mecusilerin İslamın yapısını bozmak, müslümanları şüpheye düşürmek için hadis uydurmuş olduklarından bahsederler. (Bkz. *Kitâbu'l-Mevzûât*, Riyad-1997, 1/18-9). Bununla ilgili örnekler yok denecek kadar azdır. Bu hususun mevzûâtın ortaya çıkış nedenlerini sorgulama sâdedinde zikredildiğini, aslında ciddi bir sebep olmadığını düşünüyoruz. Çünkü fırkaların kendilerini savunmak için Hz. Peygamberi düşüncelerine alet etmeleri başkalarına fazla ihtiyaç bıraktırmayacak kadar yoğundu.

¹⁸ Muslim, *Mukaddime*, 5.

fat eden sahabilerin karşılaştığı ve büyük ihtimalle de Hz. Osman'ın şehadetinden sonraki sürece denk gelen itirazlarda ise fikrî cereyanların etkisi açıkça görülür. Yöneltilen tenkidleri itirazlara muhatap olanların vefat tarihlerini göz önünde bulundurarak sıraladığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız:

a) Ubâde b. es-Sâmit (34/654) "*Rasûlullah iki dirhemle değiştirilmesini yasakladı*" deyince oradakilerden birisi "peşin olduktan sonra ben bunda bir beis görmüyorum" der. Ubâde ona kızar ve "ben Rasûlullah şöyle buyuruyor diyorum, sense bir beis görmüyorum diyorsun. Vallahi bir daha seninle aynı yerde bulunmam" diye çıkarır.¹⁹

Bu rivayetten, itiraz eden kimsenin rivayeti aklına arz ettiği ve iki dirhemle bir dirhemle değiştirilmesinin yasaklanmasındaki hikmeti anlayamaması nedeniyle rivayeti reddettiği anlaşılmaktadır. Ubâde'nin adama sitemi problemin hadisin sıhhatinde değil de anlaşılmasında olduğunu teyid etmektedir. Rivayette adamın itirazını besleyen bir arka plan olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır.

b) Bir bedevi arkadaşlarına hadis anlatmakta olan -sahabi veya muhadram- Zeyd b. Sûhân'ın (36/656) yanına oturur. Zeyd'in sol eli Nihavend savaşında kopmuştu. Bedevî Zeyd'e "vallahi hadislerin beni hayrete düşürüyor. Aynı zamanda elin de şüphelendiriyor" der. (Bu sözleriyle Zeyd'in elinin hırsızlıktan dolayı kesilmiş olmasından endişe ettiğini söylemek ister). Zeyd ona "elimin nesinden şüphe ediyorsun ki, kesik olan sol elimdir" deyince, bedevî "hırsızlıkta sağ eli mi yoksa sol eli mi kesiyorlar vallahi bilmiyorum" cevabını verir. Bunun üzerine Zeyd "Allah ne güzel de söylemiş" der ve şu ayeti okur: "*Bedevi Araplar, küfür ve ikiyüzlülükçe daha yaman ve Allah'ın, Elçisine indirdiği şeylerin sınırlarını tanımamağa daha müsaittirler. Allah bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*"²⁰

Bu örnekte Zeyd'in ne tür bir hadis aktardığı geçmemektedir ancak, anlattığı hadisleri bedevinin anlamakta zorlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kendi bilgisine göre Zeyd'in hırsızlıktan dolayı elinin kesildiğini düşünmesi onun anlattıklarına karşı içinde bir tereddüt oluşturduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bedevinin itirazında düşünsel bir arka plan gözükmemekte, anlayış kapasitesine göre duyduğu hadisleri yadırgadığı, tabiatına uygun ferdi bir çıkışta bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹

c) İmrân b. Husayn (52/682) (ilgili hadisler ışığında) şefaati anlatır veyahut ta yanında şefaet meselesi konuşulur. Oradakilerden bir tanesi "ey Ebû Nuceyd! Siz bizlere hadisler anlatıyorsunuz fakat biz bunlarla ilgili Kur'ân'da bir asıl bulamıyoruz" (başka bir rivayette: "Bırakın bu hadisi yahu! Bize Kur'ân'dan bahsedin"), deyince, İmrân kızar ve adama şöyle der: "Sen Kur'ân'ı okudun mu?" "Evet." "Peki Kur'ân'ın hiçbir yerinde yatsı namazının farzının dört, akşamının üç, sabahının iki, öğ-

¹⁹ Dârimî, *Mukaddime*, 40.

²⁰ *Tevbe*/9, 97. Rivayet için bkz. Emîn, Ahmed, *Fecru'l-İslam*, Beyrut-1975, s. 82.

²¹ Sahabilerin futehâtla birlikte genişleyen coğrafyada herkese herşeyin anlatılmaması gerektiğini söylemelerinin nedeni bu örnekte daha iyi anlaşılmaktadır. Bu yöndeki telkinler için bkz. İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlim ve Fadlih*, Demmâm-1994, I/539-40.

leyle ikindinin de dört rekat olduğuna rastladın mı?” “Hayır.” “Peki bunları kimden öğrendiniz? Bizden öğrenmediniz mi? Biz de Rasûlullah’tan öğrenmedik mi? Peki Kur’ân’da kırk koyunda bir koyun, şu kadar deveye şu kadar, şu kadar dirheme şu kadar zekat düştüğüne rastladın mı?” “Hayır.” İmrân ona sonra şöyle der:

“Öyleyse bunları kimden öğrendiniz? Bizden öğrenmediniz mi? Biz de Rasûlullah’tan öğrenmedik mi? Keza Kur’ân’da “*Eski evi (Kabe’yi) tavaf etsinler*”²² ayetini okumadınız mı? Peki orada Kabe’yi yedi defa tavaf edin, Makam’ın arkasında iki rekat namaz kılın diye bir ifadeye rastladınız mı? Aynı şekilde Allah Rasûlü’nün buyurduğu şu hususlar Kur’ân’da var mı? “*Zekat tahsildarının bir yerde konaklaması ve zekat düşenlerin mallarını yanına getirmelerini istemesi, zekat vereceklerin mallarını uzağa götürüp tahsildara meşakkat vermeleri, kız kardeşleri birbirlerine vererek mehirsiz evlenmek İslamda yoktur.*”²³ Peki Allah Teâlâ’nın Kur’ân’ında şöyle buyurduğunu duymadınız mı? “*Rasûl size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa da ondan kaçının.*”²⁴

İmrân daha sonra şöyle söyler: “Sizin bilginizin olmadığı, Rasulü Allah’tan öğrendiğimiz daha başka şeyler de var.”²⁵

Bu rivayet, sahabe döneminde bir anlayış çerçevesinde bazı hadislerin reddedildiğine dair ilk örnek olma özelliğini taşımaktadır. İmrân’ın 52 yılında vefat ettiği düşünülecek olursa hicri birinci yüzyılın ilk yarısında bilinçli olarak bazı hadislerin reddedildiğinden söz edilebilir.²⁶

Bu rivayette dikkatimizi çeken bir husus da İmrân’ın muhatabının çekincesinin mevzîi, sadece şefaatta ilgili hadislere yönelik olduğudur. Çünkü İmrân’ın onu yine hadislerle ikna etmeye çalışması muhatabının bütün hadis külliyatını tamamen reddetmediğini göstermektedir.

d) Ebû Hureyre (59/679) Rasûlullah’ın “*cübbe üzerine hırkayla kibirli kibirli dolaşan bir adamı Allah yere batırdı. Kıyamete kadar yer altında batar durur*” hadisini nakleder. Orada bulunan güzel elbiseli bir delikanlı (alay ederek), “yere batırılan genç böyle mi yürüyordu” diyerek elini kolunu sallayıp taklide kalkınca, birden yere düşer. Az kalsın bir tarafını kıracak olur. Ebû Hureyre (alay eden delikanlının yüzü koyun yere kapaklanması sebebiyle) şöyle der: “(Hadisle alay eden) ağzın ve burunun yere sürçmesi elbette haktır. (Nitekim Allah Teâlâ da şöyle buyurmaktadır):

²² Hac’22, 29.

²³ Ebû Dâvûd, *Zekât*, 9; Cihâd, 63.

²⁴ Haşr/59, 7.

²⁵ Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, XI/255; Hâkim, *Mustedrek*, I/109-10; İbn Abdilber, *Câmi’*, II/191; *et-Temhîd li mâ fi’l-Muvattai mine’l-Meânî ve’l-Esânîd*, Fas-1990, I/151; Beyhakî, *Delâil*, I/25-6; Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, I/173; Suyûtî, *Sünnet*, 24-5, 55. Hayanın hayır olması hadisiyle ilgili olarak da İmrân’ın başından benzer bir olay geçmiştir. Bkz. Buhârî, *Edeb*, 77; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV/445. Bir rivayette de İmrân’ın “Kur’ân nazil olmuş, Rasûlullah da sünnetlerini ortaya koymuştur. Sizler de bize uyun. Vallahi böyle yapmazsanız sapırsınız” dediği geçmektedir. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV/445. Bu rivayetler İmrân’ın benzer olaylarla karşılaştığını veya bazı hadislerin reddedilmesi üzerine insanları ikaz ettiğini göstermektedir. İmrân’ın Mutezile’nin merkezi Basra’da bulunması nedeniyle benzer olayları yaşamış olması muhtemel gözükmektedir.

²⁶ Mutezile mezhebi -ileride geleceği üzere- büyük günah işleyip tövbe etmeden ölenlere şefaati kabul etmez. İmrân da Mutezile’nin merkezi Basra’da bulunduğundan bu kimsenin Mutezili olması muhtemeldir.

“Muhakkak ki (seninle alay eden) o müstehzilere karşı biz sana yeteriz.”²⁷

Bu rivayette adamın hadisin muhtevası aklına yatmadığı için rivayeti benimsemediği ve alaya aldığı anlaşılmaktadır. Burada itirazın Rasûlullah'ın sözüne değil de sözün Rasûlullah'a aidiyetine olduğu açıktır.²⁸

e) Zeyd b. Erkam (66/685) anlatıyor: Ubeydullah b. Ziyâd (67/687) beni çağırttı. Yanına vardım. Bana dedi ki: “Kur'ân'da kendileriyle ilgili bir delil bulamadığımız halde senin rivayet edip durduğun bu hadisler neyin nesidir? Rivayetine göre Rasûlullah'ın cennette bir havzı varmış!” Zeyd ona şöyle der: “Bunları bizlere anlatıp vad eden Rasûlullah'ın kendisidir.” (Biz kendi kafamızdan çıkarmıyoruz).²⁹

Bu rivayet şefaât yanında havuz vb. itikadla ilgili rivayetlerin ilk yüzyılın ortalarında bile tartışılmaya başlandığını göstermesi açısından son derece manidardır.

f) Umeyye b. Abdillâh b. Hâlid, Abdullâh b. Ömer'e (74/693) sorar: “Kur'ân-ı Kerîm'de hadarda ve korku halinde namazın nasıl kılınacağını buluyoruz. Fakat seferdeyken nasıl kılınacağını bulamıyoruz.” İbn Ömer ona şöyle der: “Kardeşçağızımın oğlu! Biz birşey bilmiyorken Allah bizlere Hz. Muhammed'i gönderdi. Bizler Hz. Muhammed'i nasıl yapıyor gördüysek öyle yapıyoruz.”³⁰

Rivayeti aktaran Umeyye'nin kendisi olduğu için bundan onun seferde namazın nasıl kılınacağıyla ilgili rivayetleri reddettiği anlamı çıkmaz ancak, bu hususta zihninde bir kuşkunun uyandığı veya uyandırıldığı ihmal edilemeyecek bir ihtimaldir. Çünkü İbn Ömer geç vefat eden sahabilerden olup hayatının son dönemleri fikrî mücadelelerin ortalığı tamamen kaplamaya başladığı bir zaman dilimidir.

g) Bir şahıs tâbiînin büyüklerinden Mutarrif b. Abdillâh el-Basrî'nin (86/704) yanında 'bize hadis anlatıp durmayın, sadece Kur'ân'da geçenlerden bahsedin' deyince, ona şöyle der: “Vallahi biz hadisleri Kur'ân'ın yerine anlatmıyoruz. Bilakis hadisleri anlatmaktaki gayemiz Kur'ân'ı bizden daha iyi bileni(n açıklamalarını) anlatmaktır.”³¹

Bu rivayet ilk asırda hadis etrafında yapılan tartışmaların boyutunu net olarak ortaya koymaktadır.

h) Tabiînden Saîd b. Cubeyr (95/713) birgün Rasûlullah'tan hadis rivayet edince adamın biri itiraz eder: “Allah'ın kitabında buna muhalif ayet var.” Saîd ona şöyle der: “Bakıyorum da, sana Rasûlullah'tan hadis rivayet ediyorum, sense Allah'ın kitabına muhalif olduğunu söylüyorsun. Oysa Allah Rasûlü Allah'ın kitabını senden iyi bilirdi.”³²

Bu rivayette itiraz eden şahsın neye itiraz ettiği geçmemekle birlikte ayeti delil getirerek hadisi tenkid etmesi önemlidir. Saîd'in hadisin sıhhatini ortaya koymak için

²⁷ *Hicr*/15, 95. Rivayet için bkz. Dârimî, *Mukaddime*, 40; Suyûtî, *Sünnet*, s. 92.

²⁸ Adamın hadisi alaya alması nedeniyle yere yuvarlandığından bahsedilmesi sıhhati hususunda zihinlerde tereddüt uyandırmaktadır.

²⁹ Hâkim, *Mustedrek*, I/77; Suyûtî, *Sünnet*, s. 81.

³⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, II/517-8; Hâkim, *Mustedrek*, I/258.

³¹ İbn Abdilber, *Câmi'*, II/191. Suyûtî, *a.g.e.*, s. 57.

³² Dârimî, *Mukaddime*, 49; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 93.

birşeyler söylediğinin zikredilmemiş olması ise itiraz edeni haklı çıkarır gibidir. Çünkü Saîd sahâbi değildir ve rivayetinde bir problem olması her zaman ihtimal dahilindedir.

i) Ebû Miclez el-Basrî (106/724) hadis rivayet ederken biri "bir sure okusanız daha iyi değil mi" der. Ebû Miclez de ona "şu yaptığımız iş bana göre bir sure okumaktan aşağı kalmaz" cevabını verir.³³

Bu rivayette itiraz eden şahsın hadisler hakkında bir şüphesi olduğu zikredilmemekle beraber Kur'ân okunmasını tavsiye etmesi bir endişesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemlerdeki itirazların temel nedeni hadislere yönelik tereddütlerdir.

ii) Eyyûb es-Sehtiyânî (131/748) şöyle demektedir: "Bir kişiye bir sünneti aktardığında, 'bunu bırak sen bize Kur'ân'dan haber ver' derse, bil ki o sapıtmıştır."³⁴

Eyyûb'un bu sözü hadislere yönelik endişelerin bireysel anlamda birkaç kişi tarafından değil de yaygın olarak dile getirildiğini göstermektedir.³⁵

iii) Ebû Hanîfe'nin (150/767) yanında hadis okunurken biri içeri girer ve "bırakın bu hadisleri" der. İmam da ona kızar ve "sünnet olmasaydı hiçbirimiz Kur'ân'ı anlamazdı" der.³⁶

iv) Abdurrahman b. Yezîd (153/770) elbisesi ile ihrama giren birini ikaz edince, adamın "bana, elbisemi çıkartmam gerektiğine dair Kur'ân'dan bir ayet getir" cevabı ile karşılaşır.³⁷

Son üç rivayet ikinci asrın ilk yarısından itibaren bazı kesimlerce rivayetlere son derece kuşkululu ve olumsuz yaklaşıldığını, hadislerin pek itibar görmediğini göstermektedir.

v) Şâfiî (204/819) *Umm*'de Cimâu'l-İlm bahsinde -isim vermeksizin- hadislerin tamamını reddedenler (*bâbu hikâyeti kavli't-tâifeti'lletî reddet el-ahbâra kullehâ*) diye bir bab açmış ve burada bir kişiyle yaptığı tartışmayı aktarmıştır.³⁸ Karşısındaki söylediklerinden, hadisin subûtu kesin olmadığı için bunları hükümlerde kaynak olarak kullanmanın doğru olmayacağını savunduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle sadece kesin olan Kur'ân'ı dayanak olarak almak gerekmektedir. Şâfiî bir sonraki konuyu ise mütevatir olmayan haberleri reddedenlerden biriyle yaptığı münazaraya ayırmıştır.³⁹

Şâfiî'nin 204 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulacak olursa, ikinci asrın sonlarına doğru hadisin mevsukiyeti tartışmalarının zirveye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla, -ismini ve grubunu vermese de- rivayetlerin bü-

³³ Hatîb, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Ankara-1991, s. 83.

³⁴ Hâkim, *Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadis*, Medine-1977, s. 65. Suyûtî, *a.g.e.*, s. 56.

³⁵ Bkz. A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-Hadisî'n-Nebevî*, Beyrut-1992, I/21-2.

³⁶ Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Kavâidu't-Tahdis*, Beyrut-1987, s. 307.

³⁷ Çakın, Kamil, *Hadis İnkarcıları*, Ankara-1998, s. 88 (Hülî, *Miftâhu's-Sunne*, s. 11'den naklen).

³⁸ Bkz. Şâfiî, *Umm*, Beyrut-1993, VII/460 vd. Şâfiî'nin münazarasının geniş tahlili için bkz. Abdülhâlik, Abdülğanî, *Hücciyetü's-Sünne*, İst.-1996, s. 33-52.

³⁹ Bkz. Şâfiî, *a.g.e.*, VII/467.

tününü reddeden bir kimseden bahseden ilk insan Şâfiî'dir. Onun *Umm*'deki iki mü-nazarası rivayet karşıtlarına karşı ilk kayıt ve ilk cevap olma özelliğini taşıması açı-sından önemlidir. Yine onun *Risale*'de haber-i ahadın delil oluşuna bolca değinme-si de bu açıdan mühimdir.

Buraya kadar sunmuş olduğumuz örneklerin bir kısmında bireysel nedenlerle bazı rivayetlere itirazlar yöneltildiğini gördük. Misallerin büyük kısmında ise yaşanan kelâmî problemlere paralel olarak bazı rivayetlere karşı olumsuz tavır takınıldığını ve Kur'ân'ın ön plana çıkarılmaya çalışıldığını tesbit ettik. Her hangi bir ekolle bağ-lantıları zikredilmeyen bu kimselerin tavırları biraraya getirildiğinde haberlerin en azından belli bir kısmının sorgulandığı ve kabul edilmediği sonucu ortaya çıkmakta-dır. Şâfiî'nin naklinden ise hadislerin tamamına olumsuz yaklaşan gruplar da söz konusu olmuştur.

5. Üç mezhebin rivayetlere yaklaşımı

Gerek hadis tarihi ve gerekse mezhepler tarihi açısından hadislere seçmeci ve-ya eleştirel bir yaklaşım sergileyenlerin kimler olduğuna baktığımızda, hariçte bira-kılacak bir mezhep olmadığını görürüz. Her ekol kendi prensip ve kabulleri doğrul-tusunda rivayetleri değerlendirmeye tabi tutmakta, sonuçta kabul etmekte veya red-etmektedir.

Bu ortak noktaya rağmen, Ehl-i Sünnet bilginlerinin yaptıkları değerlendirmeler-de kendi ortak kabullerini benimsemedikleri için bidat ehli olarak nitelendirdikleri grupları ve onların kollarını -özellikle hadislere bakış açıları itibarıyla- dört grupta mülâhaza ettiklerini söyleyebiliriz. a) Rivayetleri kategorize edenler: Sadece Âl-i Ra-sûlden gelenleri kabul eden Şia. b) Belli konulardaki rivayetleri bütünüyle reddeden-ler. Mutezile ve Cehmiyye gibi. c) Rivayetleri hem kategorize eden hem de belli ko-nulardaki rivayetleri bütünüyle reddedenler: Sıffin ve Cemel'e katılanların dışında kalan sahabilerin rivayetlerini kabul eden ve bazı konulardaki rivayetleri reddeden Hâricîler. d) Rivayetleri tamamen reddedenler. Aşağıda geleceği üzere, Şiîlerden Kâmilîyye fırkası misali bazı mezheplerin marjinal kolları.

Biz burada ön planda olmaları hasebiyle Şia, Hâricîler ve Mutezile'yi rivayetle-re yaklaşımları itibarıyla ele alacağız. Bunu yaparken özellikle Hâricîler ve Mutezi-le'nin bakış açılarına dair nakledilen bilgileri değerlendirmeye tabi tutacağız.

5.1. Şia

Hz. Ali döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan siyasal bir hareket olan Şia'nın hadislere yaklaşımı siyasi tercihleriyle bağlantılıdır ve seçmecidir. Çünkü onların büyük çoğunluğuna göre, Hz. Ali'yi ilk halife olarak kabul etmeyenler Rasûlullah'ın vasiyetine ihanet etmişlerdir. Emri yerine getirmeyerek itimada layık insanlar olma-dıklarını göstermişlerdir. Dolayısıyla sahabenin çoğunluğunun rivayetine güvenil-mez.

Bu yaklaşım sebebiyle Şiîlerin büyük çoğunluğu yalnızca Ali taraftarı sahabile-

rin rivayet ettikleri hadisleri kabul etmişlerdir. Nitekim bu yaklaşımı Şia'nın en büyük kolu olan İmâmiye fırkasının hadis tariflerinde görmekteyiz. Onlara göre sahih hadis: "Senedinde İmamiye'den olan adil ve zâbit ravilerin, yine kendileri gibi ravilerden masum imama kadar şaz ve illetten kurtulmuş olarak ulaştırdıkları hadistir... Senedinde bütün raviler İmamiye'den olmazsa, medhe layık bile olsalar, güvenilirlik derecesine yükselmezler."⁴⁰ Kavî hadis ise "senedinde, haklarında medh ve zem hususunda herhangi bir şey söylenmemiş, İmamiye mezhebinden olan ravilerin rivayet ettikleri hadislerdir."⁴¹ Bu bakış açıları göz önünde bulundurulduğunda, hadisin güven telkin etmesi için kendilerinin tarikiyle gelmesini şart koştukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

İmamiye Şiası kendi doğrularıyla çelişmeyen ve kendi mezheplerinden olmayan güvenilir ravilerin rivayetlerini de kabul etmektedir. Nitekim bu hususta şu tesbit yapılmıştır: "İmamiye mezhebinden olmayan ravi, dininde mustakim, doğruluğu ve eminliği sabitse onun rivayetine itimad edilebilir. Bu tip ravilerin rivayetleri İmâmi ve memduh olan fakat adaleti sabit olmayan ravinin rivayetine tercih olunabilir."⁴²

Şiilerden Zeydiyye grubu ise Şii çoğunluğun görüşüne aykırı olarak Hz. Ali tarafında yer almayan sahabilerin rivayetlerine sıcak bakmakta ve ılımlı bir tavır takınmaktadır⁴³ ancak, hadislerle ve sahabeyle yaklaşımındaki farklılıklara rağmen kendi taraftarlarına itimad, onların dışında kalanları mutedil ölçülerde tenkid edememek, ehl-i beyte karşı aşırı taassup Şia'nın bariz vasfıdır.⁴⁴

Şianın tercih ettikleri kanallarla gelen rivayetleri kabul etmelerine karşın daha aşırı giden bazı fırkaların rivayetleri bütünüyle reddettikleri zikredilmektedir. Suyûtî'nin (911/1505) söylediğine göre, Râfızîlerin müfrit olanlarından bir grup sünnetin delil olamayacağını ve sadece Kur'ân'la yetinmek gerektiğini iddia etmiştir.⁴⁵

Suyûtî bu görüşün kökünün şuna dayandığını belirtir: Râfızîlerden bazıları nübüvvetin Hz. Ali'nin hakkı olduğuna, Cibrîl'in Hz. Muhammed'e gelişinde hata ettiğine inanmışlardır. Bazıları da Rasûlüllah'ın nübüvvetini kabul etmiş fakat şunu da söylemişlerdir: "Halifelik, esasında Hz. Ali'nin hakkı idi." Sahabiler Hz. Ali yerine Hz. Ebûbekr'e halifeliği tevdi edince, bu kimseler "zulmettiler, halifeliği hakkı olana değil de hakkı olmayana verdiler" diye ashaba "kafir" dediler. Hz. Ali'yi de "hakkını aramadı" diye küfre nisbet ettiler.⁴⁶ Bu görüşlerin üzerine de tüm hadisleri reddetmeyi bina ettiler. Çünkü onların iddialarına göre bunlar kafir olan bir topluluğun rivayetleridir.⁴⁷

Sahabenin bütününe kafir olarak suçlayan bir anlayışın, geride hadis alacağı

⁴⁰ Sofuoğlu, Cemal, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, basılmamış doktora tezi, Ankara-1977, s. 129, 132.

⁴¹ Sofuoğlu, a.g.e., s. 133.

⁴² Sofuoğlu, a.g.e., s. 132.

⁴³ Bkz. Sibâî, Mustafa, *İslam Hukukunda Sünnet*, İst.-1996, s. 120; Ebû Zehra, Muhammed, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, İst.-Şura Yay., s. 42.

⁴⁴ Bkz. Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhîtilerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara-1988, s. 210; Ebû Zehra, a.g.e., s. 43; İlâhibehş, Hâdim Huseyn, *el-Kur'ânîyyûn*, Taif-1989, s. 81.

⁴⁵ Bkz. Suyûtî, *Sünnet*, s. 18-9.

⁴⁶ Şiilerden Kâmilîyye fırkası bu görüştedir. Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 54.

⁴⁷ Bkz. Suyûtî, a.g.e., s. 17-9; Abdülhâlik, *Hücciyetü's-Sünne*, s. 46.

kimse kalmayacağı için bütün rivayetleri reddetmesi kaçınılmaz olmaktadır. Sahabeyi bütünüyle suçlayan bu anlayış yanında Hz. Ali'yi rab olarak kabul eden Sebe'iyye, Muğiriyye, Beyâniyye, Cenâhiyye gibi Şifî fırkalarının rivayetleri tamamen bıraktıklarını tahmin etmek ise hiç de zor değildir.⁴⁸ Nitekim Hz. Ali'yi rab olarak gören Ğâliyye fırkasının haramları helal, helalleri de haram saydığı belirtilmektedir.⁴⁹

Sonuç olarak Şia'nın, benimsediği tariklerle gelen rivayetleri tercih ettiği, diğer tariklerle gelen ve kendi doğrularıyla çelişmeyen rivayetlere de ılımlı baktığı, aşırı gidenlerin bir kısmının ise Hz. Ali'yi hem de diğer sahabileri tekfir ederek rivayetleri bütünüyle reddettiğini aynı tutumu Hz. Ali'yi rab olarak görenlerin de benimsediğini söyleyebiliriz.

5.2. Hâricîler

Büyük kısmının bedevi olduğu zikredilen, dolayısıyla bedeviliğin sertliği tabiatlarına sinmiş olan ilk Hâricîler Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Siffîn savaşından (37/657) sonra ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla, düşünce tarihi daha eski olan Şia ile aynı dönemde tarih sahnesinde yer almışlardır.⁵⁰ Şia'da olduğu gibi, bunların ayrı bir grup oluşturmalarının temelinde de siyasi görüş farklılığı yatmaktadır ancak, bu farklılığa mesned olarak alınan şey Kur'ân'dır. Kaynakların belirttiğine göre, Hz. Ali Muaviye ile tahkîme rıza gösterince beraberindekilerden bir grup Hucurât sûresinin 9. ayetini⁵¹ delil göstererek işin siyasi manevrayla değil de savaşa devam edilerek bitirilmesini istemişlerdir. Çünkü onlara göre "sadece Kur'ân'ın hakemliği"⁵² gerekli idi. Hz. Ali isteklerini kabul etmeyince, tabiatlarına uygun bir yorum ve saflıkla Kur'ân'ın hükmüyle amel etmediğini düşündükleri Hz. Ali'ye cephe aldılar. Karşı tarafta yer alan Muâviye ve onunla birlikte hareket edenleri ise zaten baştan beri suçluyorlardı.

Hâricîlerin tutum ve kabulleriyle ilgili olarak kendilerinden bizlere ulaşan bir kaynak bulunmamaktadır. Mezheplerinin kaybolmasıyla kitapları da kaybolduğu (veya kaybedildiği) için Hz. Ali'yi terk edişlerindeki nedenler ile tanıtıcı bilgileri onları suçlayan ve ehl-i bidat olarak betimleyen kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Bu kaynaklarda geçen bilgilere bakıldığında, Hâricîlerin her iki tarafı da küfürle suçladıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Hâricîlerin ilk halifesi olan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin (38/658) Basralılara yazdığı mektupta şöyle dediği geçmektedir: "Kitabıyla en çok amel edilen ve hak ve hakikatı en çok iltizam eden ve rızasını celpte en çok ictihad eyliyen kulun, katında en sevimli kul olduğu Allah'a hamd ederiz. Dindaşla-

⁴⁸ Bkz. Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 233, 321. Örneğin Cârûdiyye fırkası Hz. Peygamber'in Ali'nin ismini vermeden vasfını belirttiğini ancak, sahabilerin bununla kimin kastedildiğini öğrenme çabası içine girmeden Ebûbekr'e beyat ettikleri için küfre girdiklerini kabul eder. Bkz. Şehristânî, *Milel*, I/157.

⁴⁹ Bkz. Şehristânî, *Milel*, I/176; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut-Dâru'l-Cil, II/271-2, VI/142; Çağatay, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 65-6.

⁵⁰ Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 65.

⁵¹ "Saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşın." *Hucurât*/49, 9.

⁵² Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/32.

rımız, emri lâhîde ricâli (İnsanları) tahkim ettiler ve Allah'ın Kitabında inzal buyurmuş olduğu vechin ve sünnet-i Nebeviyyenin gayriyle hükmettiler ve bundan dolayı kafir olup doğru yoldan saptılar. Biz onları temamiyle bıraktık.”⁵³

Bu mektupta tahkimi kabul edenlerin kafir oldukları açıkça belirtilmektedir. Yine bu babta zikredilen değerlendirmelerde Haricîlerin Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel'e katılanlar, Siffin'deki iki hakem ve onları kabul edenlerin kafir oldukları hususunda ihtilaf etmedikleri zikredilmektedir.⁵⁴

Bu rivayet ve değerlendirmeler bizi şu sonuca götürmektedir: Sahabenin büyük kısmı Siffin'e katılmıştı. Haricîler Cemel de dahil olmak üzere Siffin'e katılan sahabilerin tamamını kafir dolayısıyla rivayetlerine güvenilmez, adalet sıfatını kaybetmiş insanlar olarak kabul ettiklerine göre, onların nazarında rivayetlerin kahir ekseriyeti bir anlam ifade etmemektedir.⁵⁵

Kanaatimizce, Haricîlerin neredeyse rivayet malzemesinin tamamını reddettikleri sonucuna götüren rivayet ve değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü elimizde onların hadisleri kabul ettiklerine dair deliller bulunmaktadır.⁵⁶ Bu, onları rivayetleri reddedenler olarak takdim eden yaklaşımla çelişmektedir. Elimizdeki delillerden birkaçı şunlardır:

a) Hz. Ali Hâricîleri ikna etmek için onlarla müzakerede bulunur. Kendi yaptığı bazı uygulamaların neden doğru olduğunu ortaya koymak için Hz. Peygamber'in uygulamalarından örnekler verir. Hâricîler ise “sen yalan söylüyorsun, bunlar uydurmadır” gibi bir yaklaşım göstermezler. Hatta onun konuşmasından etkilenen önemli bir kesimin Hz. Ali tarafına geçtiği belirtilmektedir.⁵⁷

b) Hz. Ali Haricîleri ikna etmek için İbn Abbas'ı görevlendirir ve ona şu talimatı verir: “Git ve onlarla (ilmî yolla) tartış. Kur'ân'dan delil getirme. Çünkü Kur'ân pek çok manalar taşır özelliktedir. Biz birşey deriz onlar da Kur'ân'dan bir delil bulup başka birşey derler. İyisi mi, sen onlarla hadislerle tartış. Çünkü hadisleri onlara arzettiğinde kaçacak yer bulamazlar.” İbn Abbâs ta onlara gider ve hadisleri delil getirerek tartışır. Öyle olur ki, Hâricîlerin ellerinde kullanacakları bir delil bırakmaz.⁵⁸

c) Nehrevân savaşı (38/658) öncesinde Basra'dan Nehrevân'a gitmekte olan bir grup Haricînin, yolda sahabeden Habbâb'ın oğlu Abdullah'a rastladıkları ve ona “bize babanın Hz. Peygamberden işittiği bir hadis rivayet et ki ondan istifade edelim” dedikleri zikredilmektedir.⁵⁹

d) Yukarıda naklettiğimiz rivayette, Abdullah b. Vehb tahkimi kabul edenleri ka-

⁵³ Çağatay, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 21.

⁵⁴ Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 73.

⁵⁵ Nitekim Mustafa Sibâî böyle bir sonuca ulaşarak Haricîlerle ilgili şunu söyler: “Fitne döneminden sonra Hakem olayına rıza gösterdiler diye, genel olarak sahabilerin rivayetlerini reddederek güvenilirliklerini yitirdiklerini kabul ettiler.” Sibâî, *Sünnet*, s. 120.

⁵⁶ Ali Osman Koçkuzu bu hususta “Haricîlerin durumları hakkında, kaynaklarımızda birbirinden çok farklı bilgilere rastlamaktayız” demektedir. Koçkuzu, *Haber-i Vâhitler*, s. 222-3. Keza bkz. İlâhibehş, *Kur'âniyyûn*, s. 82.

⁵⁷ Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 78-81.

⁵⁸ Bkz. Suyûtî, *Sünnet*, 88-9.

⁵⁹ Bkz. Sifî, Ebûbekir, *Modern İslam Düşüncesinin Tenkidi*, İst.-1997, I/345 (el-Becâvî, *Eyyâmu'l-Arab fi'l-İslâm*, s. 394-5'den naklen).

fir olarak suçlarken zikrettiği bir gerekçe de sünnet-i Nebeviyyeye uyulmamasıdır.

e) Mâlik'le (179/795) aynı dönemde yaşamış ve 170/786'da vefat etmiş olan Haricîlerin ehl-i sünnete yakın kabul edilen İbâzî kolundan olan Rebi' b. Habîb'in *el-Câmiu's-Sahih* adlı sahih hadisleri biraya getirme yönündeki ilk çalışması bugün elimizde bulunmaktadır. Bu kitap hem bir hadis kitabı olması yönüyle hem de Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik gibi sahabilerden rivayetleri ihtiva etmesiyle önem arz etmektedir.⁶⁰

f) Buhârî (256/870) gibi hadisçiler yalancıları kafir saydıkları için İmrân b. Hitân gibi Haricîlerin rivayetlerine güvenmekteydiler.⁶¹ Bu da onların hadis rivayetiyle dolayısıyla hadisle iştigallerini göstermektedir.

g) İbn Kuteybe (276/889) Haricîlerin kendilerini desteklemek için hadisçilerin rivayet ettiği "kılıçlarınızı kuşanın, sonra onların (muhaliflerinizin) cemaatlarını helak edin", "ümmetim içerisinde daima hakka yardımcı bir grup olacaktır. Hiçbir muhalifin muhalefeti onlara zarar vermez" gibi bazı hadisleri delil olarak kullandıklarını aktarır.⁶² İbnu'l-Kayyim da (751/1350) şu hadislerin kendilerini desteklemek amacıyla Hâricîler tarafından kullanıldığını söyler: "Zina eden, mümin olarak zina etmez."⁶³ "Müslümanların birbirleriyle küfürleşmeleri fîsk, savaşmaları küfürdür."⁶⁴

h) Hâricîlerin sünneti kabul etmek için bunun reisleri ve işlerini idare edenler kanalıyla gelmesini şart koştukları zikredilmektedir.⁶⁵

i) İbn Hazm (456/1064) Haricîlerin güvenilir bir ravi aracılığıyla gelen haber-i vahidleri kabul ettiklerini belirtir.⁶⁶

Bu rivayetler ve değerlendirmeler Haricîlerin bütünü veya bir kısmı hakkında sahabenin hepsini tekfir ettikleri dolayısıyla hadisleri toptan veya büyük oranda reddettikleri yönünde genelleyci bir hüküm vermemizi engellemektedir ancak, onların hadisleri kabulde fitne olaylarında taraf olmamış kişileri tercih ettiklerini tahmin etmek zor değildir. Yukarıdaki örnekleri göz önünde bulundurarak söylenecek en güzel söz şu olabilir: Haricîler sünneti teşride kaynak olarak kabul etmişlerdir lakin, haber-i vahidleri kabulde diğer mezhepler gibi bir takım şartlar aramışlardır.⁶⁷

Aradıkları şartlarla ilgili ipuçları onları değerlendiren kaynaklarda ve reddettikleri rivayetlerde bulmak istediğimizde aşağıda gelecek olan misallere göre şöyle bir tabloyla karşı karşıya kalıyoruz:

Haricîler Kur'ân'da zikri geçmeyen şeylerden bahseden rivayetler ile Kur'ân'da

⁶⁰ Bkz. A'zamî, *Dirâsât*, I/23.

⁶¹ Bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, Kahire-1980, I/417; Ebû Zehv, Muhammed Muhammed, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, Beyrut-1984, s. 86; Sibâî, *Sünnet*, s. 93-4. Ebû Dâvûd da (275/888) hevâ ehlî içinde Hâricîlerden daha sahih hadis rivayet eden bir grup olmadığını söyler ve İmrân b. Hitân ile Ebû Hassân el-A'recî örnek verir. Bkz. İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, Beyrut-Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, s. 128. İbn Teymiyye de (758/1357) Hâricîlerin hadislerinin en sahih hadislerden olduğunu aktarır. Bkz. *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye*, Beyrut-el-Mektebetu'l-İlmiyye, I/15.

⁶² Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 59-60.

⁶³ Bkz. Şehristânî, *Milel*, I/130.

⁶⁴ Bkz. İbnu'l-Kayyim, *Muhtasar es-Savâiku'l-Mursele*, Kahire-1994, s. 558-9; Koçkuzu, *Haber-i Vâhitler*, s. 198.

⁶⁵ Bkz. Musa, Muhammed Yusuf, *Fikh-ı İslâm Tarihi*, İst.-1973, s. 208.

⁶⁶ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut-Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I/110.

⁶⁷ A'zamî, *Dirâsât*, I/22-3.

geçen hususlarla ilgili ilave hüküm getiren hadisleri kabul etmemişlerdir. Bu hususu dile getiren Bağdâdî (429/1037) şöyle demektedir: “Haricîler, hüküm koyan sünnetlerin ve icmanın delil oluşunu inkar etmektedirler ve şer’î hükümlerde Kur’ân’dan başka delil yoktur, düşüncesindedirler.”⁶⁸

Örnekler:

a) Haricîler evli birisinin karısının hala ve teyzesini de zevce olarak alabileceğini benimserler. Bunu yasaklayan hadisleri⁶⁹ ise Nisa suresinin 23 ve 24. ayetlerine muhalif bulurlar.⁷⁰

b) Kur’ân’da bahsedilmediği için mest üzerine meshi⁷¹ kabul etmezler.⁷²

c) Şefaati kabul etmezler.⁷³

d) Haricîlerden Ezrakiler (Nâfi’ b. Ezrak 65/684-5) sünnette geçen ancak Kur’ân’da geçmeyen recm cezasını kabul etmezler.⁷⁴ Keza namuslu kadınlara zina isnadında bulunanlara had cezasını uygularlarken ayette⁷⁵ geçmemesi nedeniyle erkeklere suçlamalarda uygulamazlar. Bunun yanında, hırsızlık yapanın elinin kesilmesiyle ilgili ayetin mutlak olduğunu, bir kayıt veya şart ileri sürmediğini, çalınan şeyin az veya çok olması hususunda bir şey demediğini, malın koruma altında olması veya olmamasına değinmediğini söyleyerek miktarı önemli olmadan bütün hırsızlıklarda el kesileceğini kabul ederler, konuyla ilgili miktar belirten hadislerle⁷⁶ ehemmiyet vermezler.⁷⁷

e) 66/685-6’da Yemame’de Necdet b. Âmir’ce başlatılan Necedât fırkası içki içmeye uygulanan had cezasını inkar etmiştir.⁷⁸

Bu örnekler bakıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Haricîler sadece Kur’ân’da geçen hususları yineleyen hadisleri kabul etmektedirler. Bunun anlamı ise Kur’ân dışında başka bir şey kabul etmedikleridir⁷⁹ ancak, Haricîlerin sünneti ka-

⁶⁸ Abdulhâlik, *Hücciyetü’s-Sünne*, s. 46 (Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s. 19’dan naklen).

⁶⁹ Bkz. Buhârî, *Nikâh*, 27; Muslim, *Nikâh*, 64.

⁷⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, İst.-1989, s. 305.

⁷¹ Bkz. Buhârî, *Vudû*, 48; Muslim, *Tahâre*, 85.

⁷² Abdulhâlik, a.g.e., s. 46 (Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s. 19’dan naklen). Keza halifelerin Kureyştin olmasını kabul etmezler. Bkz. Hatiboğlu, M. Said, “İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, *AÜİF Dergisi*, XXIII/162.

⁷³ Bkz. Koçkuzu, *Haber-i Vâhîtiler*, s. 224.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s. 303-4; Bağdâdî, *Fark*, s. 84; Şehristânî, *Milel*, I/115.

⁷⁵ Nur/24, 4.

⁷⁶ Bkz. Buhârî, *Hudûd*, 13; Muslim, *Hudûd*, 2.

⁷⁷ Bkz. Abdulhâlik, *Hücciyetü’s-Sünne*, s. 46 (Bağdâdî, *Fark*, s. 84; *Usûlu’d-Dîn*, s. 19’dan naklen) ; İbn Hazm, *Fasl*, V/52-3; İbn Teymiyye, *es-Sarimu’l-Meslûl*, Beyrut-1994, s. 191; Çağatay, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 47.

⁷⁸ Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 89. İçki içmeyle ilgili had cezasının Hz. Peygamber zamanında 40 (*Buhârî*, *Hudûd*, 13-4), Hz. Ömer zamanında da 80 değnek olarak uygulandığına dair hadisler vardır. Bkz. *Muslim*, *Hudûd*, 1330-1. Diğer mezheplerde olduğu gibi, Haricî mezhebine mensup bazı fırkaların Kur’ân’ı temel alma işini son derece aşırıya çıkardıkları görülmektedir. Örnekler: Kuyu başında da olsa kişi teyemmüm alabilir. Hac bütün yıl boyunca yapılabilir. Çocukların kızlarıyla evlenilebilir. İnsana farz olan sabah ve akşam birer rekat kılmaktır. Bkz. Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-Muhaddisîn*, s. 86. Böylesi ekstrem düşüncelerin başkalarına karşı sergilendiği de zikredilmektedir. Nitekim Haricîlerden Ezrakiler fırkasının kendileri gibi inanmayanları kafir olarak gördükleri, öldürülmelerine cevaz verdikleri ve onlardan dinin öğrenilmesini kabul etmedikleri aktarılmaktadır. Bkz. İlähibeş, *Kur’âniyyûn*, s. 85 (İbnu’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, III/337’dan naklen).

⁷⁹ Nitekim Zehebî de Haricîlerin “bize sadece Kur’ân yeter” dediklerini aktarmaktadır. Bkz. *Kitâbu Tezkirati’l-Huffâz*, Beyrut-Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, I/3.

bul ettiklerine dair örnekler ile sadece Kur'ân'ı esas alan ve bir anlamda Kur'âniyûn düşüncesinin ilk örnekleri sayılabilecek buradaki misaller arasındaki çelişki ortadadır. Bu çelişki karşısında bir değerlendirme yapma zarureti vardır:

Hâricîlerin hem Hz. Ali ve taraftarları hem de Muaviye ve taraftarlarıyla mücadele etmelerinden ve müslümanların büyük çoğunluğunu oluşturmaları hasebiyle her iki taraftan sağanak halinde gelen rivayetlere⁸⁰ karşı Kur'ân'ı ön plana çıkardıkları ve rivayetleri son derece ihtiyatla karşıladıkları ve bunda ölçüyü kaçırdıkları düşünülebilir. Hareket bedevi kaynaklı olmasına rağmen, onların bu yaklaşımlarını dini konulardaki bilgisizlik veya Allah'a karşı cüretkarlık ile izah etmek kanaatimizce haksızlık olacaktır.⁸¹ Çünkü başlangıçta bedevi hareketi sayılabilecek bu hareket sonraki safhalarındaki katılımlarla artan ciddi bir harekete dönüşmüştür. Kaldı ki, hadis kültürü açısından o dönemlerdeki toplulukları birbirlerine göre daha bilgili veya sünnetten daha uzak şeklinde bir tasnife tâbi tutmak pek tutarlı değildir.

Sonuç olarak, eldeki malzemelerin birbirine zıt haberler vermesi ve bir kısım bilgilerin onların hadisleri kullandığını göstermesi nedeniyle, Hâricîlerin hadisi/sünneti bütünüyle reddettiklerini söylemek zordur. Çünkü onların görüşlerini doğrudan kendi kaynaklarından öğrenme imkanımız yoktur. Zira, Hâricîlerin görüşlerini öğrenebileceğimiz literatür, muhâliflerine aittir. Bütün bu nedenler, Hâricîlerin hadise yaklaşımlarını nesnel açıdan değerlendirme imkanından bizleri mahrum etmektedir. Onların rivayetlere karşı son derece şüpheli bir tavır takındıkları doğru bir tesbit olarak gözükmektedir.

Hâricîler ve hadis uydurma:

Kaynaklar Hâricîlerin son derece ibadete düşkün olduklarını zikretmektedir. Hatta onlar için "bilâ istisna yalancılıktan ve açık günahlar irtikâb edenlerden teberri ederler; içlerinde hırsızlık ve saire gibi kötülükler yoktur"⁸² denilmektedir. Onların ameli imandan bir cüz kabul etmeleri Rasûlullah adına hadis uydurmak gibi oldukça ağır olan bir günahtan uzak durduklarını da göstermektedir ancak, bu babta zikredilen bir rivayet bu genel malumatla uyuşmamaktadır. Rivayete göre Hâricîlerden ismi belirtilmemiş bir imam şunu söylemiştir: "Bu hadisler dindir. Dininizi kimlerden aldığınıza dikkat edin. Çünkü biz bir şey arzu edince, hemen onu hadis şekline çevirirdik."⁸³

⁸⁰ Ki bunların bir kısmı, Hâricîleri yeren ve okudukları Kur'ân'ın hançerelerinden geçmeyeceğini haber veren (*Buhârî*, İstîâbetu'l-Murteddîn, 6; Müslim, *Zekât*, 142-3), keza onları cehennem köpekleri olarak vaseden (İbn Mâce, *Mukaddime*, 12; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV/355) rivayetlerdir. Hz. Peygamber'e taraf tutturulan bir ortamda Hâricîlerin son derece ihtiyatlı olmaları -ölçüyü kaçırmış olmalarına rağmen- anlaşılabilir bir durumdur ancak, İbn Teymiyye'ye göre bu hadislerle hem Hz. Peygamber'in bir mucizesi ortaya çıkmış, hem de Hâricîlerin haksızlığı ispatlanmıştır. Bkz. İbn Teymiyye, *es-Sarimu'l-Meslûl*, s. 191.

⁸¹ Bkz. Sibâî, *Sünnet*, s. 122. Ondan çok önceleri Kâdî İyâz Hâricîlerin şeytanın kandırmasıyla sünnetten yüz çevirdiklerini söyler. Bkz. İyâz, *İlmâ*, Kahire-1978, s. 7. İyâz, Mutezile ve ehl-i reyden zayıf kimseleri de aynı kategoride değerlendirir.

⁸² Çakın, *Hadis İnkarcıları*, s. 97 (Yaltkaya, M. Şerafeddin, *İslam'da İlk Fikri Hareketler*, s. 15'den naklen).

⁸³ Hatîb, *el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye*, Beyrut-1986, s. 151.

Bu rivayete göre, Haricilerden en azından bir kısmı hadis uydurmuştur. Bu rivayet karşısında iki ihtimal söz konusu olabilir: a) Rivayet onları kötülemek için ortaya atılmıştır. Nitekim İbn Teymiyye Hâricîlerin bilerek hadis uydurmadıklarını söyler.⁸⁴ b) Haricîlerin geneli ibadet ehli ve haram-helale dikkat eden insanlardı ancak, bu bütün Haricîlerin böyle oldukları anlamına gelmez. Çünkü gerek siyasal ve gerekse düşünsel mücadelenin verildiği bir ortamda insanların kendilerini desteklemek için Hz. Peygamberi fikirlerine alet etmeleri olasılığı her zaman vardır.⁸⁵ Ehl-i hadisin şiddetle reddettiği Kur'ân'a arz hadisinin Haricîler ve Zındıklar tarafından uydurulduğu savı da bu bağlamda düşünülebilir.⁸⁶ Çünkü herşeyi Kur'ân'a dayandırma anlayışı böyle bir tavra itmiş olabilir. Durum ne olursa olsun, görüşlerindeki saflık, karakterlerindeki ilkelik nedeniyle Haricîlerin uydurmuş oldukları hadis sayısının sınırlı olduğu söylenebilir.⁸⁷ Ve bu uydurma işi Haricîlerin hadisleri kullandıklarını da göstermektedir.

5.3. Mutezile:

Düşünce ekolleri içinde hadisçiler ve Ehl-i Sünnet kelimcileriyle karşı karşıya gelen zümreler içinde Mutezile'nin çok önemli bir yeri vardır. Hadisçilerle Ehl-i Sünnet kelimcilerinin diğer kelimcilerle olan mücadelelerinin büyük oranda Mutezile ile geçtiğini söylemek her halde yanlış olmaz.

Mutezile mezhebinin, tabiinin ileri gelenlerinden Hasan Basrî'nin (110/728) öğrencilerinden Vasıl b. Atâ (131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (143/761) öncülüğünde başladığı bilinmektedir. Hasan Basrî'nin meclisinde büyük günah işleyeninin durumu hakkındaki tartışma nedeniyle ayrı bir ilim halkası kurmuşlardır.⁸⁸

Kadîm kültürlerle de beslenerek Kur'ân, sünnet ve hayata yeni bir bakış açısı getiren Mutezile, inanca dair Kur'ân'ın mahluk olup olmaması, kulların fiilleri, adalet (kulların fiillerini kendilerinin yaratması) gibi problemlerin felsefesini yaptığından dolayı hadisler hususunda son derece katı davranmıştır. Düşünce aleminde sonradan ortaya çıkmış problemlerin içine Hz. Peygamber'in (hadislerinin) dahil edilmesini kabul etmemişler, hadisçiler ve Ehl-i Sünnet kelimcileriyle olan münakaşalarında karşı tarafın zikrettiği rivayetleri kabul etmemişlerdir. Bu da geleneğe aykırılık olarak görüldüğü için tenkid edilmiştir.

Bu tesbitten Mutezile mezhebinin hadisleri toptan reddettiği anlamı çıkmaz ancak, onların kelâmî konularda sınırlı sayıda hadisi delil olarak aldıkları, Kur'ân'ı ve akli ön planda tuttıkları söylenebilir. Bununla beraber, Mutezile alimlerini hadise bakışları ve göz önünde bulundurdıkları şartlar itibarıyla aynı kategoride değerlendirmek yanlış olabilir. Çünkü Bağdâdî'nin *Fark*'ına baktığımızda Mutezile ekolü için-

⁸⁴ Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne*, I/15.

⁸⁵ Bkz. Sibâî, *Sünnet*, s. 81-3.

⁸⁶ Bkz. Suyûtî, *Sünnet*, s. 38 vd.; *el-Leâli'l-Masnûa*, Beyrut-1983, I/213; Sibâî, *a.g.e.*, s. 82; Hatiboğlu, *İslamda İlk Siyasî...*, s. 187.

⁸⁷ Bkz. Sibâî, *a.g.e.*, s. 122.

⁸⁸ Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 118; Gölcük, Şerafeddin, *Kelam Tarihi*, Konya-1992, s. 43.

deki grupların farklı şeyleri benimsediklerini görüyoruz. Bunun yanında onların hadise bakışlarıyla ilgili haberler birbirleriyle çelişiktir. Bu da onları değerlendiren kaynakların kendileri değil de muhaliflerin olmasıdır. Bu bilgilere bakarak Mutezilî alimlerin bakış açılarıyla ilgili sağlıklı bir sonuç elde etmek zordur.⁸⁹ Bu olumsuzluğa rağmen, eldeki kendi kaynaklarından ve onları anlatan eserlerden hadise bakışlarıyla ilgili ipuçlarını çıkarma imkanına sahibiz.

İbn Hazm (456/1064) hicri yüzüncü yıldan sonra çıkan Mutezile'ye kadar ehl-i sünnetin, Haricîlerin, Şiiilerin ve Kaderîlerin (herşey insanın kudretiyle olmaktadır diyenlerin) güvenilir bir ravi aracılığıyla gelen haber-i vahidleri kabul ettiklerini belirtir.⁹⁰ Bu sözden Mutezilenin haber-i vahidleri hemen kabul etmedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.⁹¹ Zaten Mutezilî Hayyât ta (298/910) "adil kişinin naklettiği haber-i vahid, söylediği şeyin mutlaka öyle olduğu anlamına gelmez" demektedir.⁹²

Mutezili alimlerin gerek mutevatir ve gerekse haber-i vahid hadisleri kabulde aradıkları şartlarla ilgili bilgilere kaynaklarda rastlamaktayız. Örneğin meşhur Mutezili alim Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (235/849) mucize ve diğer önemli şeylerin, içlerinden en az birinin cennet ehlinden (Mutezili) olması şartıyla 20 veya daha fazla ravinin rivayetiyle bilinebileceğini, dörtten yirmiyeye kadar olan topluluğun vereceği haberle bazan ilmin hasıl olacağını, bazan da olmayacağını belirtir.⁹³ Nazzâm (231/845) ise bazı haber-i vahidlerin zaruri bilgi sağlayabileceğini söyler. Mutevatirlerin ise her zaman kesin bilgi ifade etmeyeceğini belirterek ravilerin hadisi alma sırasında oldukça fazla olmasına, nakledenlerin konuyu algılamalarındaki ve nakletmelerindeki ne-

⁸⁹ Mutezile mezhebinin önderlerini küçültücü haberlerin ihtiyatla karşılanması gerekir. Memun döneminde Kur'ân'ın mahluk olduğuna önderlik eden Sumâme b. Eşres'in (213/828) cumaya giden müslümanları öküz ve merkepler diye nitelendirmesi ve insanları bu hale getirenin Hz. Muhammed olduğunu söylemesi (İbn Kuteybe, *Te'vil*, 122; Bağdâdî, *Fark*, s. 173) bir müslüman tarafından hem de İslam toplumu içinde söylenmeye cesaret edilebilecek bir söze benzememektedir. Çünkü Kur'ân'ı Allah'ın kitabı olarak kabul eden bir insanın aynı kitapta geçen cuma namazı gerçeğini (Cumua/62, 9) hafife alması, kitabı getiren insan olan Hz. Muhammed'i suçlaması zihinlerde tereddüt uyandırmaktadır. Aynı durum İbrahim Nazzâm'la (231/845) ilgili rivayetlerde de görülür. Mutezile alimlerinin büyük kısmından farklı yorum ve düşünceleri kabul ettiği, felsefecilerden ve putperestlerden etkilendiği belirtilen Nazzâm'ın devamlı şarap içtiği, fuhuş ve haysiyetsiz işler yaptığı aktarılır. (Bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 84; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 132).

Mutezilîlerin bakış açılarıyla ilgili bir kısım nakillerin de ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Nazzâm'ın kafirin naklettiği haber-i vahid hissedilebilir (kabul edilebilir) doğrulukta birşeyse, bu, Hz. Peygamber'in haberi gibidir dediğinin nakledildiğini belirten Hayyât bunun Nazzâm adına uydurulmuş bir iftira olduğunu belirtir. Nazzâm nezdinde Allah'ın ve Rasûlünün verdiği haberin bir kimsenin verdiği haber gibi olmadığını belirtir. Bkz. Hayyât, Ebu'l-Huseyn, *Kitâbu'l-İntisâr*, Beyrut-1957, s. 45. Bu örnek yanında Mutezilî alimlerin bile Nazzâm'ın görüşleri hususunda ihtilafa düştükleri görülmektedir. Bkz. Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 141-2. Sonuç olarak, Mutezilîlerden aşırı gidenlerin elbette bazı uç fikirleri olmuştur ancak Mutezilenin tamamına yönelik şartlanmış menfî bakış açısını görmek gerekmektedir. Zira Mutezile homojen bir yapıda değildir.

⁹⁰ Bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, I/110.

⁹¹ İbn Hazm'in burada kastettiği kesin ilim ifade etmediğidir. Nitekim başka bir yerde de Hanefîler, Şâfiîler, Mâlikîlerin cumhuri ile Mutezile ve Haricîlerin tamamının yalan ve yanlış olması muhtemel olan birşeyin kesin ilim ifade etmeyeceğini söylediklerini belirtir. Bkz. İbn Hazm, *a.g.e.*, I/115.

⁹² Hayyât, *İntisâr*, s. 55. Hayyât'ı sapık olarak niteleyen Bağdâdî onun haber-i vahidin delil oluşunu kabul etmediğini, böyle yaparak şer'î hükümlerin pekçoğunu inkar etmiş olduğunu, fikhın farzlarının pekçoğunun haber-i vahidlerle geldiğini söylemektedir. Bkz. *Fark*, s. 180. Oysa Hayyât'ın sözünden böylesine genel bir hüküm çıkarmak mümkün değildir.

⁹³ Bkz. Koçkuzu, *Haber-i Vâhitler*, s. 200 (Cârullah, Zuhdî Hasan, *Mutezile*, s. 119'dan naklen); Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri-1994, s. 234.

denlerin farklılığına rağmen mutevatir haberin de yalan olabileceğini söyler.⁹⁴ Keza Nazzâm haber-i vahidin delil olması için bazı karinelerle desteklenmesi gerektiğini belirtir.⁹⁵ Câhız (255/869) ise haberin sahih olması için dört kişi tarafından rivayet edilmesini şart koşar.⁹⁶ Ebû Ali el-Cubbâî (303/915) adil bir ravi tarafından nakledilen haber, şu şartlardan birinin gerçekleşmesi durumunda kabul edilebileceğini söyler: a) Başka bir adil ravinin onu rivayet etmesi. b) Kur'ân'ın zahirinin rivayete muvafakat etmesi. c) Başka bir haberin onu desteklemesi. d) Rivayetin sahabe arasında meşhur olması. e) Sahabeden bir kısmının onunla amel etmesi.⁹⁷

Hadislerin kabulünde aranan ve bir kısmı oldukça ağır olan bu şartlar Mutezile alimlerinin farklı yaklaşımlara rağmen hadisleri kabul ettiklerini göstermektedir. Mutezili alimlerin hadisleri kabul ettiklerine dair elimizde başka örnekler de bulunmaktadır:

Hayyât (300/912) Râfızîlerin "Hz. Muhammed'in sünnetine muhalefet ettiklerini"⁹⁸, "Allah'ın kendilerine Rasûle ittibayı nasip ettiğini"⁹⁹ söylemektedir. Hayyât Râfızîlerin yanlışlarını sıralarken de bunlar içinde "sünnetin değiştirilip tağyir edildiği ve onda olmayan şeylerin içine katıldığı" söylemelerini zikreder.¹⁰⁰ Bir yerde de "Hz. Peygamberden gelen meşhur maruf sünnetler bu rivayeti def etmektedir" der.¹⁰¹ Ebu'l-Huseyn el-Mu'tezilî'nin (413/1022) *Mu'temed* adlı kitabında "ibadetle ilgili bilgilerin haber-i vahidle gelmesinin caizliği", "haber-i vahidle ibadet" gibi babların yer alması¹⁰² Mutezile'nin hadisleri kabul ettikleri hususunda bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Burada konumuzla ilgili örnek olması açısından Kâdî Abdulcebbar'dan (415/1024) birkaç misal vermek istiyoruz. Abdulcebbar *Tenzîhu'l-Kur'ân* adlı tefsirinde mezhebinin görüşlerini teyid etme sadedinde¹⁰³ az da olsa hadis kullanmıştır.¹⁰⁴

⁹⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 143, 147-8. Nazzâm'ın rivayetlere bakışıyla ilgili farklı nakiller hususunda bkz. Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 201-2.

⁹⁵ A'zamî, *Dirâsât*, I/24 (el-Mutezilî, Ebu'l-Huseyn, *Mutemed*, s. 5'den naklen). Nazzâm'ın hadisi hadislerle reddetmesine örnek olarak bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 91-2. (Buralarda bir bilgin olarak karşımıza çıkan keza Allah ve Rasûlünün verdiği haberin başka birinin verdiği habere benzemediğini söyleyen Nazzâm'ın yukarıda şarap içen, fuhuş yapan biri olarak geçmesi rivayetler arası çelişkiyi göstermesi açısından manidardır).

⁹⁶ San'ânî, *Tevdîhu'l-Efkâr*, I/20.

⁹⁷ Bkz. Suyutî, *Tedribu'r-Râvî*, I/87; San'ânî, *a.g.e.*, I/20.

⁹⁸ Hayyât, *Intisâr*, s. 13.

⁹⁹ Hayyât, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁰ Hayyât, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰¹ Hayyât, *a.g.e.*, s. 100. Reddettiği hadisler için de bkz. s. 73, 94.

¹⁰² A'zamî, *Dirâsât*, I/24 ((el-Mu'tezilî, Ebu'l-Huseyn, *Mutemed*, s. 572, 583'den naklen). Mutezile'nin büyüklerinden olan Ebu'l-Huseyn bir yerde de şöyle demektedir: "Hz. Peygamberden rivayet olunan bütün haberlerin yalan olması caiz olamaz. Çünkü âdet, ravilerinin çokluğu ve muhtelif oluşları sebebiyle, onların yalancı olmalarına ihtimal vermez. Bunların tamamen doğru olmaları da mümkün değildir. Çünkü efendimiz: Bana yalan isnad edilecek demistir... Eğer bu haber doğru ise, ona yalan isnad edilmiştir. Eğer yalansa, bu bir uydurma olacağı için, yine de hakkında yalan uydurulmuş demektir." Koçkuzu, *Haber-i Vâhîtiler*, s. 204 (el-Mutezilî, Ebu'l-Huseyn, *Mu'temed*, I/548-9'dan naklen).

¹⁰³ Kendilerini destekleyen rivayetlere yer vermek genelde bütün fikhî ve kelâmî mezheplerde görülen bir çelişkidir. İbn Kuteybe'nin Mutezile'nin "her doğan fitrat üzere doğar, sonra ebeveyni onu ya hristiyan yapar veya yahudi" gibi hadisçilerin rivayet ettiği hadisleri delil olarak kullandıklarını söylemesi (*Te'vil*, s. 62) ile İbnu'l-Kayyim'in Mutezile'nin kendilerini desteklemek için şu hadisi kullandıklarını belirtmesi bunu teyid etmektedir: "Kullarımı tertemiz inançla yarattım." Bkz. İbnu'l-Kayyim, *Muhtasar es-Savâiku'l-Mursele*, s. 558-9; Koçkuzu, *Haber-i Vâhîtiler*, s. 198.

¹⁰⁴ Bkz. Bozkuş, Metin, *Kâdî Abdulcebbar ve Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâin*, CÜİF Dergisi, III/375.

Örnekler: Nahl suresinin 25. ayetinde, kafirlerin sapıttıkları insanların da günahlarını yüklenecikleri bildirilmiştir. Kâdî, "bu nasıl olur" şeklindeki bir soruya cevaben şunları söyler: "Onlar kendilerinin sapıtması yanında başkalarının da sapıtmalarına neden oldukları için Allah Teâlâ böyle buyurmuştur. Çünkü kendileri sapıtığı gibi başkalarını da sapıttıkları için günahları son derece büyük olmuştur. Allah Teâlâ bundan dolayı böyle buyurmuştur. Yoksa burada kastedilen, sonradan o yolu tutanların günahlarının bir mislini de onların yüklenecikleri değildir. Nitekim bu husus bir hadiste de belirtilmektedir: Her kim bir kötü adet başlatırsa..."¹⁰⁵

Kâdî buradaki görüşünü mezhebinin adalet prensibine bağlı olarak savunmuştur. Çünkü bu esasa göre, bir kimse başka birisinin günahını yüklenemez. Zikrettiği hadisin de ayeti açıkladığını ifade etmiştir.¹⁰⁶

Kâdî Kur'ân'da zikredilmemekle beraber evlenilmesi haram olanlara "hanımla teyzesini, halasını veya yeğenini" aynı nikah altında tutmanın haramlığının sünnetle sabit olduğunu belirtir.¹⁰⁷

Abdulcebbar tefsirinde oldukça az hadis kullanırken *Muteşâbihu'l-Kur'ân* adını verdiği eserinde dörtüze yakın ayeti yorumlamaya çalışmış ve burada da sadece 14 hadis kullanmıştır. Bunların bir kısmı da tenkid için zikrettiği karşıtların delilleridir.¹⁰⁸

Görüldüğü üzere, Mutezili kelamcılar hadisi delil olarak kabul etmekte ve çalışmalarında bunlara yer vermektedirler. Kullanılan hadis sayısının oldukça az olması ise dikkat çekmektedir ancak, bazı çalışmalarda bu genel tutumun terk edildiğini görmekteyiz. Örneğin "ilk Mutezili alimlerden sayılan Câhız (255/869), *Kitabu'l-Osmaniyye ve Kitabu'l-Bekriyye* adıyla kaleme aldığı eserlerinde dört halifenin faziletlerine dair hadislere yer vermiştir."¹⁰⁹ Keza Câhız belağatla ilgili eseri *el-Beyan ve't-Tebyîn*'de de pek çok hadisi istişhad için kullanmıştır. Daha sonraki dönemde de Zemahşerî'nin (538/1143) tefsirinde bolca hadis kullandığını görmekteyiz.¹¹⁰ Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Mutezile inanç ve ahkam dışında kalan konulardaki rivayetlerde sıkı tutumu sürdürmemiştir. İnanç noktasında kullandığı az sayıdaki rivayette ise mezheplerinin kabulleriyle uyuma şartını aramıştır.

Mutezile'nin kabul etmediği rivayetlerin alanı

Mutezile mezhebi İslam düşünce tarihinde Kur'ân ve rasyonel aklı ön planda tutan ilk harektir. Bu nedenle bu ikisine aykırı gördükleri rivayetleri tereddütsüz reddetmişlerdir. Bu iki temel faktör yanında inanca dair temel meselelerin tartışıldığı, irdelendiği, boyutlarının tesbit edildiği ve felsefesinin yapıldığı bir süreçte Hz. Peygamber'in hemen hemen her meselenin içine çekilmesi, her konuyla ilgili ona bir-

¹⁰⁵ Abdulcebbar, Kâdî, *Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâin*, Beyrut-Dâru'n-Nehdati'l-Hadis, s. 219.

¹⁰⁶ Bkz. Bozkuş, *a.g.e.*, III/375.

¹⁰⁷ Abdulcebbar, *a.g.e.*, s. 91. Başka örnekler için bkz. s. 107, 116, 193.

¹⁰⁸ Bkz. Çakın, *Hadis İnkarcıları*, s. 59, 104.

¹⁰⁹ Çakın, *a.g.e.*, s. 103.

¹¹⁰ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut-Dâru'l-Fikr, II/76, 157, 223, 425; III/45, 131, 192, 303, 467, 505.

şeyler söyletirilmesi Mutezile'nin ilgi alanı içindeki rivayetlere karşı son derece te- reddütlü ve şüpheli yaklaşmasına dolayısıyla güvenmemesine neden olmuştur. Başka bir ifadeyle "Mutezile, rakiplerinin kendisine karşı tam kapasite kullandıkları "hadis imalâtını" boşa çıkarmak için, bu konuda oldukça titiz ve seçici davranmış- tır."¹¹¹ Hele de bu rivayetlerin bir kısmının gerek isim ve gerekse sıfat vererek Mu- tezile'yi suçlaması onları daha da hassas yapmıştır.¹¹²

Mutezile bu seçmeci tavrına paralel olarak hadisçileri gerekli hassasiyeti gös- termemekte suçlar. *Te'vîl*'ini başta Mutezile bir nebze de Hanefilere ve Hâricilere reddiye için kaleme almış olan İbn Kuteybe (276/889), genel bir ifadeyle kelamcılar- ın (Mutezile'nin) değerlendirmelerini eserine alır. Bir yerde onların ağızından şöyle söylediklerini aktarır: "Hadîsçiler ilmin sadece zahiriyle, hadîslerin de dışıyla ilgilen- diler. 'Filan adam hadîs tariklerini ve hadîs rivayetini bilir' sözüyle iktifa ettiler de 'yazdığını bilir' veyahut ta 'bildiğiyle amildir' denilmesini aramadılar."¹¹³ İbn Kuteybe başka bir yerde de onların dilinden hadîsçilerin uydurma ve birbirleriyle tenakuz içinde olan hadîsler rivayet ettiklerini aktarır.¹¹⁴ Bir başka yerde ise kelamcılarının "hadîsçiler rivayet ettiklerini en az bilen, talep ettikleri şey hususunda nasipleri en az olanlardır" diyerek hadîsçileri merkebe benzettiklerini nakleder.¹¹⁵

Mutezile'nin reddettiği hadislerle genel hatlarıyla baktığımızda, yukarıda bah- settiğimiz üzere, kelâmî problemlerle ilgili olanları pek kabul etmediklerini görüyo- ruz. Bunlardan birkaçı şunlardır:

a) Teşbih ve teccim ifade eden hadisler: Hem Mutezile hem de Cehmiye teş- bih ve teccim endişesiyle konuyla ilgili rivayetleri reddederler. Reddettikleri hadisler- e baktığımızda çoğunluğu bu tür rivayetlerin oluşturduğunu görmekteyiz. Ne tür ri- vayetleri reddettiklerini anlamak için bazı örnekler sunmak istiyoruz: *Allah'ın kıya- mette görülmesi*.¹¹⁶ *Allah'ın nuzûlü*.¹¹⁷ "*Allah gökleri ve yeri yaratmazdan önce rab- bimiz bir bulut içerisindeydi. Üstü hava, altı hava idi.*"¹¹⁸ "*Allah Adem'in toprağını 40 sabah mayaladı. Sonra eliyle onu karıştırdı. Bütün iyi şeyler sağ eliyle çıktı. Bütün*

¹¹¹ İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, İst.-2000, s. 165. Benzer bir yaklaşım için bkz. Abdulhâlik, *Hücciyetü's- Süne*, s. 45

¹¹² "Ümmetinden iki grup vardır. Bunlar havza, yanıma gelemeyecekler: Kaderiyye ve Mürcie." Taberî, *Tehzibu'l-Asâr*, II/656-7. "Kaderiyye bu ümmetin mecûsileridir. Hastalandıklarında onları ziyaret etmeyin, vefat ettiklerinde ce- nazelerinde bulunmayın, karşılaştığınızda selam vermeyin." *Ebü Dâvûd*, Sunne, 17; *İbn Mâce*, Mukaddime, 10; Bağdâdî, *Fark*, s. 9; Şehristânî, *Milel*, I/38. "Ümmetim içinde yere geçirme, suretin tebdîli (mesh) ve kafalara taş yağdırma Kaderiyyenin başına gelecektir." *Tirmizî*, Kader, 16. Kaderî inkar edenlerle ilgili diğer hadisler için bkz. Âcurrî, *Kitabu's-Şerâ*, Beyrut-1995, s. 163-6. Rivayetlerle ilgili değerlendirme için de bkz. Yıldırım, *Hadis Problemleri*, İst.-1996, s. 173-4. (Kendilerini mecûsî gibi gösteren bir kitaba veya bunu rivayet eden bir hadisçiye Mutezîlî birinin inanmasını beklemek her halde yanlış olur).

¹¹³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 33.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 71-2.

¹¹⁶ Abdulcebbâr, Kâdî, *Şerhu Usûlil-Hamse*, Kahire-1965, s. 268; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 320-5; Eş'arî, *Makâlâtul- İslâmiyyîn*, I/238; İbn Teymiyye, *Mecmûatu'r-Resâil*, I/113. Rivayet için bkz. Buhârî, *Mevâkîf*, 16; Ezân, 129.

¹¹⁷ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 408 vd. Rivayet için bkz. *Buhârî*, *Teheccüd*, 14; Muslim, *Musâtirin*, 168-170.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 343-4; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 59. Rivayet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV/11; Tirmizî, *Tefsîr*, Süre 11.

kötü şeyler de sol eliyle çıktı. Allah sonra bir elini diğeriyle temizledi.”¹¹⁹ “Allah Adem’i kendi suretinde yarattı.”¹²⁰ “Allah mahlukatı yaratınca yattı ve bir ayağını diğeri üzerine attı.”¹²¹ “Cebbar olan Allah sema ve yeri avucuna alarak sıkıp bırakır ve şöyle der: “Bugün yegane malik olan Cebbar benim. Nerede öteki cebbarlar.”¹²² “Arş Sa’d b. Muâz’ın vefatıyla sallandı.”¹²³

b) Diğer kelâmî tartışma konularına dair bazı rivayetler: Mutezile kulun küllî iradeye bağlı olduğunun kabul edilmesi durumunda Allah’a karşı bir mesuliyetinden bahsedilemeyeceğini savunduğu için, “kadere, hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna iman”¹²⁴ reddeder. Keza onlar tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerine şefa’at edilmesini Muddessir/74, 48. ayete, va’d ve va’id prensibine muhalif bulduklarından kabul etmezler.¹²⁵ İbrahim Nazzâm (231/845) “şakî annesinin karnında iken şakî, saîd de annesinin karnında iken saîd olandır” hadisini kabul etmez.¹²⁶ Keza o şakku’l-kamer¹²⁷, çakıl taşlarının Hz. Peygamber’in avucunda tesbih getirmesi¹²⁸, parmaklarından su fıskırması¹²⁹, cin gecesi cinleri görmesi¹³⁰ gibi mucize ve haberleri kabul etmez. Hacc-ı temettudan¹³¹ men eder.¹³²

c) Akıl, düşünce ve realite açısından reddettikleri rivayetler: Burada Nazzam’ın öğrencisi Câhiz’in alaya alarak tenkid ettiği rivayetlerden örnekler vermek istiyoruz: “Cennettekilerin ilk yiyeceğinin balık ciğeri olduğu.”¹³³ “Güneşin şeytanın iki boynu-

¹¹⁹ İbn Fûrek, *Muşkilu’l-Hadîs*, Halep-1982, s. 35. İbn Fûrek (406/1015) böylesi rivayetleri aldığı kitabının başında “zahiri teşbih ifade eden ve mühlidlerin onlar sebebiyle dine saldırdığı bazı meşhur hadisleri içeren bir kitap yazmaya karar verdim” der. Yine aynı sayfada şunları söyler: “Bîdat grupları teşbih içeren hadisleri zikretmek suretiyle hadisçilerin tevhide uymayan ve dine de uygun düşmeyen rivayetleri naklettiklerini belirterek zayıf insanların kafalarını karıştırmak istemişlerdir.” s. 10.

¹²⁰ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 338-342; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 12. Rivayet için bkz. Buhârî, *İsti’zân*, 1; Muslim, *Birr*, 115.

¹²¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 42. Rivayet için bkz. Taberânî, *Kebîr*, XIX/13; Heysemî, *Zevâid*, VIII/100.

¹²² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 96.

¹²³ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 400-5; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 117. Rivayet için bkz. Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*, 12. Beyhakî Muhammed b. Şucâ’ es-Selcî’nin teşbih ifade eden hadisler uydurarak bunları hadisçilere isnad ettiğini ve onları karaladığını söyler. Bunlardan birisi de şudur: “Allah atı yarattı. Sonra onu koşturdu. At terledi. Allah nefisini bu terden yarattı.” Bkz. *el-Esmâ ve’s-Sifât*, Cidde-1993, II/229. Bu rivayet teşbih ifade eden rivayetler hakkında bir kuşku uyandırmak için yeterli olmaktadır.

¹²⁴ Bkz. Buhârî, *Kader*; Muslim, *Kader*; Tirmizî, *Kader*. Bu tür rivayetleri kullanmamalarının bir nedeni de ahâd olmalarıdır. Çünkü Ehl-i Sünnet kelimacıları pek uygulamasa da Mutezile’nin akâidde ahâd haberleri delil olarak almadıklarını söyleyebiliriz.

¹²⁵ Bkz. Abdülcebbar, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, s. 689-93 (Ebu’l-Huzeyl’den şefaatin kaçık günahlar için olacağını aktarır. Bu da farklı düşünenler olduğunu göstermektedir. Kâdî buna karşı çıkar ve taatların küçük günahlara keffaret olduğunu söyler); İbnü’l-Kayyim, *İlâmü’l-Muvakkîn*, Kahire-1993, II/251.

¹²⁶ Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 97. Rivayet için bkz. Buhârî, *Kader*, 1.

¹²⁷ Bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 89, 95. Rivayet için bkz. Buhârî, *Menâkib*, 27; Muslim, *Munâfikîn*, 43. Nazzam’ın İbn Mes’ûd ve Ebû Hureyre gibi ravileri, rivayetleri sebebiyle yalancılıkla suçladığı nakledilmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 84-92; Bağdâdî, *Fark*, s. 147-50; Sibâî, *Sünnet*, s. 128. Bu nakiller Mutezililerden bazılarının reddettikleri hadisler nedeniyle hadisin ravisi gözükken sahabileri suçladıklarını; hadis uydurma ise, senedinin de uydurulmuş olabileceğini göz önünde bulundurmadıklarını göstermektedir.

¹²⁸ Rivayet için bkz. Beyhakî, *Delâil*, VI/64.

¹²⁹ Rivayet için bkz. Beyhakî, *a.g.e.*, VI/11.

¹³⁰ Rivayet için bkz. Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*, 32; Muslim, *Salât*, 150.

¹³¹ Rivayet için bkz. Buhârî, *Hac*, 104; Muslim, *Hac*, 173.

¹³² Bkz. Bağdâdî, *Fark*, s. 132, 143, 147-8.

¹³³ Bkz. Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*, 51.

zu arasından doğduğu.”¹³⁴ “Hacer-i Esved’in esasında beyaz olduğu ancak, müşriklerin günahlarının onu kararttığı, müslümanların onu beyazlatmaları gerektiği.”¹³⁵ “Süt emmeyle ilgili ayetlerin bulunduğu sahifenin Hz. Aişe’nin sedirinin altında bulunduğu ve keçinin gelip bunu yediği.”¹³⁶

Yine İbn Kuteybe’nin beyanına göre kelamcıların (Mutezile’nin) reddettiği hadislerden bir kısmı şunlardır: “Güneş ve ay, kıyamet günü dürülüp sarılarak ateşe atılmış iki öküzdürler.”¹³⁷ “Kur’an deri içine konsa, sonra ateşe atılsa yanmaz.”¹³⁸ “Keçilere iyi davranınız. Çünkü keçi hoş bir maldır ve o cennettendir.”¹³⁹ “Hz. Musa’nın ölüm meleğinin suratına bir tokat atması ve gözünü kör etmesi.”¹⁴⁰ “Kişinin rüyası, tabir edilmedikçe, kuşun pençesindedir. Ne zaman tabir edilirse düşer (vuku bulur).”¹⁴¹ “Rasulullah’ın zirhi birkaç sa’ arpa karşılığında bir yahudide rehin iken vefat etmiştir.”¹⁴²

Sonuç olarak, Nazzâmiye de dahil olmak üzere Mutezile mezhebinin gerek muvafakat ve gerekse haber-i vahidleri inkar ettikleri söylenemez.¹⁴³ Onlara karşı yazılmış kitaplardan böyle bir sonuç çıkarmak yanlış olur¹⁴⁴ ancak, Mutezile’nin kelâmî problemler alanındaki rivayetleri büyük çoğunlukla reddettiği, bunun yanında Kur’ân ve rasyonel akla aykırı gördüğü hadisleri de kabul etmediği, son derece seçmeci tavırları nedeniyle suçlandıkları söylenebilir.¹⁴⁵

Mutezile ve hadis uydurma

Kaynaklarda, hadisler hususunda çok titiz olan Mutezile’den bazı kimselerin - her ekolde olduğu gibi- kendilerini teyid sadedinde hadis uydurdıkları zikredilmek-

¹³⁴ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, II/86.

¹³⁵ Bkz. Tirmizî, *Hac*, 49; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, I/307.

¹³⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, VI/269. Nazzâm’in değerlendirmesi için bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 136. Fazlur Rahman bu rivayete ilgili olarak şu yerinde tesbiti yapar: “Kelamcılar, Kur’ân’ın bir parçasının -tamamlanmış Kelamullah’ın- bu biçimde yok edilmediğini ileri sürülmesinden şaşkına dönmüşlerdir.” *İslam*, İst.-1981, s. 91.

¹³⁷ Bkz. Buhârî, *Bed’u’l-Halk*, 4; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 189.

¹³⁸ Bkz. Dârimî, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 1; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 315.

¹³⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 373.

¹⁴⁰ Bkz. Buhârî, *Cenâiz*, 69; *Enbiyâ*, 31; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 417.

¹⁴¹ Bkz. Ebû Dâvûd, *Edeb*, 88; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 505.

¹⁴² Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 89; *Megâzî*, 86; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁴³ Belki aşırı gidenler için bu söylenebilir. Nitekim İbn Hazm Mutezile’den iyice aşırı gidenlerin domuz etini helal gördüklerini söyler. Ayeti dahi inkar eden bir fraksiyonun hadisleri zaten kabul etmeyeceği düşünülebilir. Bkz. İbn Hazm, *Fasl*, II/271. Aynı şekilde Şâfiî’nin tartıştığı kimsenin de aşağıda geleceği üzere Mutezile’nin aşırılarından olması muhtemeldir.

¹⁴⁴ Bunun en güzel delillerden birisi de Mutezile mezhebiyle ilgili bir takım nakillerin çelişkili olmasıdır. Örneğin Vasıl b. Atâ’dan (131/748) sonra Mutezile’nin reisi konumunda olan Amr b. Ubeyd (136/753) bir taraftan hadis rivisi olarak tanıtılırken diğer taraftan da Hz. Peygamber’in hadislerini reddettiği söylenmektedir. Bkz. Koçkuzu, *Haber-i Vâhîtiler*, s. 199.

¹⁴⁵ İbn Kuteybe’nin *Te’vîfi* Mutezile’nin bakış açısını yansıtmaya açısından elimizdeki en değerli çalışmadır. Bununla beraber eserin neredeyse tamamının Mutezile’nin reddettiği hadislerle dolu olmasına bakarak bu mezhebin hadisleri tamamen reddettiği gibi bir yanlış kanaate kapılmamak gerekir. Çünkü bu eserde “tenkid konusu yapılan veya reddedilen hadisler yüz kûsûr”dur. “Bu durumda Mu’tezile ve ona yakın düşünce sahiplerinin hadisleri toptan inkar ettiğini genelleme yaparak iddia etmek, insaf ölçülerini bir tarafa bırakmak anlamına gelir.” Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 150-1. Mutezile’nin kabul etmediği hususlar için bkz. Veliyyuddin, Mir, *Mutezile (İslam Düşüncesinde Tarihi)* içinde, İst. 1990, I/238-9)

tedir. Nitekim Mutezile'nin kendisinin ortaya çıkardığı halkul-Kur'ân'la ilgili hadisler uydurduğu belirtilmektedir.¹⁴⁶

Rivayet seçmeciliği açısından Basra

Makalemizin dördüncü bölümünde zikrettiğimiz ikili münazaralarda dikkatimizi çeken bir hususa Mutezile vesilesiyle değinmek istiyoruz. Basra kelim ilminin yayıldığı, Mutezile'nin ortaya çıktığı, imamlarının yetiştığı, eserlerinin yayıldığı, bunun tabii neticesi olarak ta Mutezilîlerle hadisçilerin tartıştığı bir merkezdi.¹⁴⁷ Aktardığımız tartışmaların önemli bir kısmı da Basra'da yaşanmış gözükmektedir.¹⁴⁸ Örneğin İmran b. Husayn Hz. Ömer tarafından Basra'ya gönderilmiş ve burada valilik yapmıştı.¹⁴⁹ Keza Eyyüb es-Sehtiyânî¹⁵⁰, Ebû Miclez¹⁵¹ ile Mutarriif¹⁵² de Basralıydı.

Şâfiî'nin sünnetin subutunu bütünüyle kabul etmeyen kimseyle yaptığı münazaraya gelince, Şâfiî -nedense- şahsın kimliği ve hangi mezhebe bağlı olduğuyla ilgili bir bilgi vermemektedir ancak, bu tartışmanın da Basra'da -veya daha geniş anlamda Irak'ta- olmuş olması muhtemeldir. Bu durumda bu şahsın Mutezile mezhebinin aşırı uçlarından birine mensup¹⁵³ veya Suyûfî'nin bahsettiği sünnetle bütünüyle amel edilemeyeceğini öne süren Râfîzîlerden biri olduğunu söylemek durumundayız.¹⁵⁴ Kısacası, Basra hadisler üzerinde kıyasıya tartışmaların yapıldığı bir muhitti.

6.Son iki asırda üç bölgede hadis tenkidçiliği

İslam bilim tarihini hadis açısından ele aldığımızda, çerçeveyi ne kadar dar tutmaya çalışırsak çalışalım, 12. asır ile 19 asır arasını durağan, taklide dayalı bir dönem olarak kabul etmek durumundayız. Bu süreçte yapılan çalışmalar büyük oranda öncekilerin kabulü, tekrarı, biçimsel açıdan yeniden düzenlenmesi ve şerhi ile geçmiştir. İbnü'l-Cevzî (597/1201), İbn Teymiyye (728/1328), İbnü'l-Kayyim (751/1350) misali hadislerle eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan az sayıdaki örnekler genel durumu değiştirmez. Mezhep kabullerinin herşeyin önüne geçtiği hukuk ve diğer bilim dallarındaki durum da hadisten farklı değildir.

19. asır İslam coğrafyasının önemli kültür merkezlerinin istilaya uğradığı bir dönemdir. Bunlar içinde iki yer dikkat çekicidir: Hindistan ve Mısır. Hindistan 1849, Mısır ise 1882 yılında İngiliz işgaline uğramıştır. Bu işgallerden önce de her iki coğrafya başta Fransa ve İngiltere olmak üzere batılıların nüfuz ve mücadele alanlarıydı

¹⁴⁶ Bkz. Ebû Gudde, *Mevzu Hadisler*, İst.-1997, s. 71.

¹⁴⁷ Tabiiinden Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin (69/688) Basra'ya geldiğinde oturduğu bir mecliste kader hakkındaki münakaşalardan rahatsız olması ve sahabi İmran b. Husayn'a gelip dert yanması hem münakaşaları hem de şehrin durumunu yansıtmaktadır. Bkz. Âcurrî, *Kitabu's-Serîa*, s. 175.

¹⁴⁸ Bkz. A'zamî, *Dirâsât*, I/22.

¹⁴⁹ Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut-1990, II/508.

¹⁵⁰ Bkz. Zehebî, *a.g.e.*, VI/16.

¹⁵¹ Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, Beyrut-1988, s. 586.

¹⁵² Bkz. Zehebî, *a.g.e.*, IV/187.

¹⁵³ Bkz. Hudarî, *Târîhu't-Teşrîf'l-İslâmî*, Beyrut-1988, s. 123; Abdulhâlik, *Hücciyetü's-Sünne*, s. 35, 37; A'zamî, *Dirâsât*, I/22; İlahibehş, *Kur'âniyyûn*, s. 96-7.

¹⁵⁴ Bkz. Suyûfî, *Sünnet*, s. 17-9.

ancak, işgalle birlikte bu iki bölge insanları batının gücüyle ilk kez bu derece yakınlıkta karşı karşıya geldiler ve sömürgecilerle beraber yaşamak durumunda kaldılar. Bunun sonucunda da tek taraflı bir etkilenme söz konusu oldu. Sömürgecilerle yüzleşme peşinden sorgulamayı getirdi. Eş zamanlı olarak, her iki ülkede müslümanların düştükleri yerden kalkmalarının, batılılar gibi kalkınmalarının, fikrî durgunluğun içinden çıkmalarının, en önemlisi de İslamı evrensel bir din olarak başta kendilerine sonra da bütün insanlığa sunabilmenin yolu aranmaya başlandı. Bu arayış sırasında, çabalarının önündeki engellerin neler olduğu tesbite çalışıldı ve bunların bertaraf edilmesi gerektiği düşünöldü. Bu yaklaşım tarzı müslümanları tabii olarak Kur'ân etrafında toplanmaya ve onu yeniden yorumlamaya yöneltti.¹⁵⁵ Hadisler ise çeşitli gerekçelerle ya önemli oranda tenkide maruz kaldı ya da tamamen bırakılması gerektiği seslendirildi.¹⁵⁶

Bu yeni harekette şu faktörlerin de az veya çok etkili olduğunu söylemek durumundayız: a) Batılıların buralardaki eğitim faaliyetleri. b) Sömürgecilerin değiştirmedikleri Kur'ân karşısında öncelikli olarak sünnete olan güveni sarsma çabaları. c) Batıya giden bir kısım müslümanların buradan etkilenmeleri.

6.1.Hindistan

Batılılar içinde hadisi ilk ele alan insan Avusturya asıllı İngiliz Alois Sprenger'dir (1893). İngiliz Doğu-Hindistan şirketi adına Hindistan'da çalışmalarını yürütmüş ve Delhi'de kurulan İslami İlimler Fakültesi'nin dekanlığına getirilmiş olan Sprenger, Hicrî V. yüzyıldan itibaren sadece hadis kaynaklarına değil, müelliflerin tenkidinden geçmeden istinsah edildikleri için, yazılan hiçbir esere güvenilemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁵⁷ Ona göre hadisler büyük oranda uydurmadır.¹⁵⁸

Hindistan'da hadisler etrafında kuşku belirten insan sadece Sprenger değildir. Onunla aynı dönemi paylaşmış pekçok insandan -yukarıda bahsettiğimiz gerekçelerle- hadisler hakkında tereddüdlere dile getirildiğini görmekteyiz:

Hind İslamî uyanışının önde gelen önderlerinden olan Seyyid Emir Ali (1849-1928) İslam'ın bilimsel gelişmeye engel olmadığını vurgulayarak medrese alimleri ile onları taklid edenlerin rasyonel düşüncenin önünü kapattıklarını öne sürmüştür. Onun hadislerle ilgili değerlendirmesi ilginçtir: "Hadis kitaplarında -Buhârî ve Müslim de dahil- toplanan rivayetler, bir kimse için zandan başka bir şey ifade etmez. Ya rical ve tarih gibi, içindeki haberlerin gerçekte vuku bulduğundan dahi kuşku duyulması gereken kitapların hali nicedir? Şu durumda, eğer dînî yasalarımıza bu tür

¹⁵⁵ Hindistan yarımadasının pekçok farklı düşünce ve hareketi barındırması yanında değişik dinlere de ev sahipliği yapmasının bu yönde ateşleyici bir etken olduğu söylenebilir.

¹⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, İst.-1997, s. 339-91 vd.; Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Ankara-1994, s. 113-129; Jansen, *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, Ankara-1993, s. 69-103; Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İst.-1995 (Kitap tamamıyla konumuzla ilgilidir).

¹⁵⁷ Görmez, Mehmet, *Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler*, İslamiyat III (2000), sayı: 1, s. 15 (Hatipoğlu, İbrahim, *Modernistlerin Sünnet Anlayışı*, s. 1186'dan naklen).

¹⁵⁸ Bkz. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, Ankara-2000, s. 9.

kaynakları dayanak gösterirsek, biz de mukaddes kitaplarının arasına Mâhâbhârata'yı¹⁵⁹ karıştıran Hinduların yaptığını yapmış oluruz."¹⁶⁰

Keza aynı dönemde yaşamış olan Aligarh ekolünün kurucusu Seyyid Ahmed Han (1898) ve onu takip edenlere göre, hadisçiler rivayet usullerini uygulayarak eserlerine hadisleri almışlardır ancak, bunların Peygamber sözü olup olmadığını dirayet usullerini uygulayarak anlayabiliriz. Hadislerde dirayet usûlünü uygulayarak pekçok rivayeti kabul etmeyen Sıddîk Hasan Han Kannûcî'nin (1890), hadislerin Hz. Peygamber'in vefatından 150 yıl sonra hikaye tarzında toplandığını, insanlar tarafından bunlarda mutlaka değişiklik yapıldığını, bunların zannî ahad haberler olduklarını söyleyen Kâdiyânîliğin kurucusu Mirzâ Gulâm Ahmed Kâdiyânî¹⁶¹ (1908) gibi insanların bu dönem yaşadıklarını göz önüne getirirsek, 19. asrın sonlarıyla 20. asrın başlarının hadis tenkidi açısından Hind alt kıtasında oldukça hareketli geçtiğini söyleyebiliriz.¹⁶²

Görebildiğimiz kadarıyla bu bölgede hadislere son derece kuşkulu ve ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu tutumu gelen rivayetlerin bütünüyle reddi şeklinde yorumlamak ise kanaatimizce yanlış olur.

Kur'âniyyûn

Hind alt kıtası itibarıyla hadis açısından zikredilmesi gereken, 19. asrın ikinci yarısında kurulan ve Kur'ân'la yetinmeyi benimseyen bir hareket vardır: Kur'âniyyûn (Ehli'l-Kur'ân). Bu akımının kurucusu Seyyid Ahmed Hân'dır. (1898). Hareketin ünlüleri arasında Çırağ Ali (1895), Abdullah Çekrâlevî (1914) Ahmeduddîn Amritsârî (1936), Eslem Cerâcpûrî (1955) ve Gulâm Ahmed Pervîz (1985) gibi isimler gelmektedir.¹⁶³ Bu hareket belli bir merkezden idare edilen bir akım olmayıp aynı doğrultudaki insanların bakış açılarıyla tabîî olarak oluşmuştur. Dolayısıyla esas itibarıyla bir cemaat değildir ve Kur'âniyyûn'diye nitelenen kimselerin hepsi bütün konularda aynı düşünmemektedir. Bununla beraber temel bakış açıları iki başlık altında toplanabilir: Kur'ân yeterlidir. Hadisler güven telkin etmemektedir.

Hadislere nasıl baktıklarını tesbit açısından bu ekol içinde zikredilen kimselerin değerlendirmelerinden birkaçını zikretmek yerinde olacaktır:

Seyyid Ahmed Han: "Kur'ân dini anlamak için esastır. Hadislere gelince, bunlara güvenilmez, daha sonra tedvin edilmişlerdir. Çünkü hadis ricali sened tenkidiyile ilgilenmişler metin tenkidiyile ilgilenmemişlerdir."¹⁶⁴

Çekrâlevî: "Yüce Allah'ın kitabı kafidir. Çünkü o mükemmel ve tafsilatlıdır. Her-

¹⁵⁹ Mâhâbhârata: Tarihi menkıbelerle gelenekleri, hukuk ve ahlak kurallarını, birçok din, felsefe ve yogi kavramını bir araya getiren sanskrit destanı. Bkz. *Meydan Larousse*, XIII/11.

¹⁶⁰ Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, s. 345.

¹⁶¹ Mirzâ amel edilen (yaşayan) sünneti baştaç eder. Bkz. Daudî, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁶² Bkz. Daudî, *a.g.e.* 231 vd. Daha sonraki dönemlerde ise hadislere eleştirel bakış açısıyla yaklaşıp bir kısım rivayetleri reddedenler olmuştur. Hind yukarı kıtası olan Pakistan'dan Mevdûdî (1979) ve yaşayan sünnete son derece ehemmiyet veren Fazlur Rahman (1988) gibi.

¹⁶³ Bkz. İlâhibahş, *Kur'âniyyûn*; Daudî, *a.g.e.*, s. 275-6.

¹⁶⁴ Beşîr, Usâm Ahmed, *Usûlu Menhecî'n-Nekd inde Ehli'l-Hadîs*, Beyrut-1989, s. 83.

hangi bir şerhe ve peygamberî tefsire ihtiyacı yoktur. Sadece Kur'ân'a uygun hadis sahih hadistir."¹⁶⁵

Pervîz: "Hz. Muhammed'in görevi sadece Kur'ân'ı ulaştırmaktır." "Hz. Muhammed'e tabi olmaya gerek yoktur. Çünkü Kur'ân "size indirilene tabi olun" emrini vermektedir." "Sünnet dinde bir niteliğe sahip olsaydı, Hz. Muhammed 'benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmayın' hadisini söylemezdi." "Sadece Kur'ân'a uygun hadis sahih hadistir."¹⁶⁶

Cerâcpûrî: "Hadisler din değil. Dinin tarihidir. Hadislerin Hz. Peygambere nisbeti şüphelidir. Bundan dolayı kabul edilemez."¹⁶⁷

Ahmeduddîn Amrîtsârî: "Hadisler zan ifade ederler. Zan üzere din bina edilmez."¹⁶⁸

Ayrıca Kur'âniyyûn'un tamamı mucizeleri, kabir hayatını ve şefaati toptan reddederler.¹⁶⁹

Bu alıntılarda görüldüğü üzere, Kur'âniyyûn ekolüne mensup olanların bir kısmı hadisleri bütünüyle reddederken diğer bir kısmı ise hadislere son derece şüpheli yaklaşmakta, ihtiyatlı oluşlarını da yine hadislere dayandırmaktadırlar. Dolayısıyla Kur'âniyyûn ekolüne mensup herkesin hadisleri tamamen reddettiği söylenebilir.¹⁷⁰

Rivayetleri bütünüyle reddedenlerden bir uygulama örneği:

Kur'âniyyûn ekolüne mensup bazı kimselerin farz namazlar ve bunların kılınışı şekliyle ilgili yaklaşımları farklıdır. Örneğin Ahmeduddîn farz olan namazın iki vakit olduğunu ve bunların dört rekat olarak da iki rekat olarak da kılınabileceğini ve insanın namazda Kabe'ye yönelmesinin şart olmadığını söylemektedir.¹⁷¹ Çekrâlevî'nin öğrencilerinden Muhammed Ramazan ise *Salâtu'l-Kur'ân ke mâ Alleme'r-Rahmân* adlı eserinde namazların nasıl kılınması gerektiği hususunda şöyle söyler: a) Farz namazlar üçtür. İkinci ve akşamı kılmak ise kişiye kalmıştır. b) Her namaz iki rekattır. Fazla kılınan rekatlar ise insanların ihtiyacı olmamakla birlikte onların ilave ettiği şeylerdir. c) Namaza başlama tekbiri "inne'llâhe kâne aliyen kebîrâ"dır.¹⁷² d) Rükudan kalkmak Kur'ân'ın öğretisine aykırıdır. Bu nedenle rükudan kalkmadan direk secdeye gitmek gerekir. e) Her rekatta bir secde vardır. f) Secde zikirleri yapıldı mı namaz biter.¹⁷³

¹⁶⁵ Daudî, *a.g.e.*, s. 277.

¹⁶⁶ Daudî, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁶⁷ Daudî, *a.g.e.*, s. 278-9

¹⁶⁸ Daudî, *a.g.e.*, s. 279. Çakrâlevî ve Ahmeduddîn hadislerdeki hükümlerle amel etmenin şirk olduğunu söylerler. Bkz. İlahîbehş, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁶⁹ İlahîbehş, *a.g.e.*, s. 307, 333, 344.

¹⁷⁰ Bkz. Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 151.

¹⁷¹ İlahîbehş, *a.g.e.*, s. 374.

¹⁷² *Nisâ*4, 34.

¹⁷³ İlahîbehş, *a.g.e.*, s. 371-2. Bazı ayetler üzerinde de değişik yorumlar geliştirmişlerdir. Örneğin Cerâcpûrî ile Makbul Ahmed cennet ve cehennem ayetlerinin o zamanki insanların anlayacağı şekilde indiğini fakat, insanların nimet ve azap anlayışının zamana göre değiştiğini, bu nedenle cehennemle ilgili ayetlerin bugün sıkıntı ve meşakkat olarak anlaşılması gerektiğini söylerler. Pervîz ve Ahmeduddîn de cennet ve cehennemi bir yer olarak görmezler. Bkz. İlahîbehş, *a.g.e.*, s. 353-4.

Bu örnekte görüldüğü üzere, Kur'âniyyûn ekolüne mensup insanların bir kısmı hadislerin güvenilir olmadıkları yönündeki tezleri nedeniyle rivayetleri bir tarafa bırakmışlar ve Kur'ân'la başbaşa kalmışlardır. Böylesi bir durumda ayetleri akli bir takım izahlarla yorumlayarak yeni bir ibadet ve müslümanlık anlayışı ortaya çıkarmışlardır.

6.2.Mısır

Hindistan'da olduğu gibi Mısır'da da aynı dönemde ve aynı endişelerle Kur'ân etrafında toplanma ve yenilenme hareketi başladı. İlk olarak Cemaledin Efgânî (1897) Kahire'de başlattığı hareketle bütün insanlığı İslâmî yenilenmeye çağırdı. Ardından öğrencisi Muhammed Abduh'la (1905) birlikte sürgünde buldukları Avrupa'da yayın yoluyla müslümanları öz kaynaklarından beslenerek İslâmî uyanışa, bidat ve hurafelerden kaçınmaya, sömürgeci kurtuluşa davet etti. Mısır'a döndükten sonra başlatılan İslami tecdid hareketinin önderliğini üstlenen Abduh'un çalışma ve mesajı tamamen Kur'ân merkezli idi. Diğer tefsir çalışmalarında olduğu gibi onun *Menâr* tefsirinde de müsbet ilimlerin ağırlığı ve Kur'ân'ın modern ilimlerle uzlaştırılması kendini göstermektedir.¹⁷⁴ Abduh, ateşli bir ictihad taraftarı olarak insanlara taklidden kurtulmayı, geçmiştekilerin donuk fikirlerine saplanmamayı tavsiye etti. Onun nazarında, haberlerin Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*'lerinde veya diğer muteber hadis mecmualarında oluşu bir kıymet ifade etmemekteydi.¹⁷⁵

İçinde geçtiği kitaba ehemmiyet vermeden hadislere eleştirel yaklaşan Abduh yanında *Menâr* dergisini çıkaran talebesi Reşid Rıza (1935) İslamın modern dünyaya ayak uydurmasını isteyip çok evliliğin yasaklanması, kadınlara medeni hakların verilmesi gibi istekleri seslendirmesi yanında dergi vasıtasıyla hadisi Mısır'da o dönemde dini tartışmanın ortasına çeken insandır.¹⁷⁶

Hadisler hakkında ilk ciddi tartışmayı başlatan insan ise tıp doktoru Tefvîk Sıdkî'dir (1920). *Menâr* dergisinde¹⁷⁷ İslam sadece Kur'ân'dır (*el-İslâmu Huve'l-Kur'ânu Vahdeh*) adıyla yazdığı makalesinde sadece Kur'ân'la yetinmek gerektiğini sebepleriyle açıklamıştır. Sıdkî Kur'ân metninin tek olduğunu, hadislerin ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra yazıldığını, bunun içlerine onlardan olmayan malzemenin karışmasına yeteceğini, mevcut hadisler arasında oldukça farklılık arz eden durumların da bunu teyid ettiğini; müctehidlerin hadislere baktıklarında çoklarının mevzu olduklarını gördüklerini, kendi görüşünü ortaya çıkarmak için de hadislerin bir kısmını atmak durumunda kaldıklarını ve tüm gayretin Kur'ân'a yönlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Tantâvî Cevherî'nin (1940) *el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân* adlı 25 ciltlik ilmi tefsiri gelinen boyutu göstermesi açısından önemlidir.

¹⁷⁵ Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara-1983, s. 319. Keza o fiten hadislerine çok az güvenirdi. Bkz. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, s. 28.

¹⁷⁶ Juynboll onun hadisler hakkında istikrarlı bir çizgisi olmadığını, bazan eleştirel yaklaştığını, bazan da sahih olmayan hadisleri övdüğünü söyler. Bkz. age., s. 32-3.

¹⁷⁷ *Menâr*, IX/VII, 515-24; IX/XII, 906-25.

¹⁷⁸ Reşid Rızâ bu makaleye ve reddiyelerine yazdığı dipnotlarda, Buhârî ve Muslim en güvenilir kitaplar olmakla birlikte araştırmalar neticesinde bunlarda mevzu rivayetler tesbit edildiğini söyler.

İsmail Edhem ise 1934 yılında yayınladığı bir risalede “*Sahîhân*’dakiler de dahil olmak üzere mevcut hadislerin asılları ve temelleri sabit değildir. Bilakis bunlar şüphelidir ve uyduruldukları yönündeki düşünce ağır basmaktadır” demiştir.¹⁷⁹ Yoğun tepkiler üzerine eseri Mısır hükümetince toplatılmak zorunda kalmıştır.

Toptan redci bu iki yazar dışında pekçok insanın Abduh ve Rıza gibi hadislere eleştirel ve seçmeci bakış açısıyla yaklaştığını görmekteyiz. Nitekim ileriki dönemlerde dikkatimizi çeken Ahmed Emîn (1954), Ebû Reyze (1970), Taha Huseyn (1973), Hasan Hanefî gibi insanlar bu çizgiyi takip ettirmişlerdir.¹⁸⁰

6.3. Türkiye

Ülkemizde hadislere eleştirel yaklaşan çalışmaların ne yönde olduğuna göz atmak istediğimizde ana hatlarıyla şu tablo karşımıza çıkmaktadır:

20. yüzyılın son çeyreğine kadar ülkemizde hadis etrafında yoğun tartışmalar olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, hadislerin yeterince tenkide tabi tutulmadığını ilk söyleyen insan Zâkir Kâdirî’dir. 1926 yılında *Dâru’l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’nda yazmış olduğu *Dînî ve Gayr-ı Dînî Rivayetler* adlı makalede hadislerin tesbitinde senede önem verildiğini ve metnin ihmal edildiğini söylemiştir.¹⁸¹ Zâkir Kâdirî yanında bir kısım hadislere karşı eleştirel yaklaşımda bulunan başka kalem sahiplerini de görmekteyiz. Örneğin ondan önce İzmirli İsmail Hakkî’nin (1946) *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* (İst. 1332/1914), *Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi* (İst.-1341/1922) ile matbu olmayan *Mevzu Hadisler* çalışmaları buna örnek gösterilebilir.¹⁸² Daha sonraki dönemde de M. Tayyib Okıç’ın (1978) akademik çalışmaları¹⁸³ bu çizgideki örneklerdir.

Ülkemizde hadis tenkidinin ciddi anlamda M. Said Hatiboğlu ile başladığını söylemek herhalde yanlış olmaz. Onun başlattığı bu hareket gerekli bilimsel şartları yerine getirmek suretiyle İlahiyat Fakülteleri başta olmak üzere hadis alanında yapılan çalışmalarda kendisini göstermektedir.

Bu metodik çalışmalar yanında bütün hadis mecmuasını reddedenler de bulunmaktadır. Örneğin bir yazar şunları demektedir: “Kur’ân’ın apaçık, mufassal ve hi-dayetimiz için yeterli biricik kaynak olduğuna iman ettim. Peygamberimiz Muhammed aleyhisselamdan yüzlerce sene sonra düzenlenen yüzlerce cilt hadis ve fıkıh kitabı arasında belirsizleşen ve işin içinden çıkılmaz bir ihtilaflar yığını haline dönüşen İslam dini, bu kararımın sonra birden bire netleşti. Falanca göre şu haram, filanca göre şu helal, falanca rivayete göre şu vacip, falanca rivayete göre şu mekruh gibi binlerce ihtilaf, Kur’ân’ın ışığıyla aydınlandı.”¹⁸⁴ “İlgi çekicidir ki peygamber’in bir

¹⁷⁹ Yazar daha sonra bu düşüncelerinde yalnız olmadığı sadedinde Feth dergisinde bir de makale yazmıştır. Bkz. Sibâî, *Sünnet*, s. 210.

¹⁸⁰ Bu bölümle ilgili geniş bilgi için 158 nolu dipnot kaynaklarına bkz.

¹⁸¹ *Dâru’l-Funûn İlahiyat F. Dergisi*, yıl: 1, sayı: 4, İstanbul-1926, s. 132-210.

¹⁸² Bkz. *İzmirli İsmail Hakkî Vefatının 50. Yılı Anısına*, Ankara-1996, s. 246-7 (Celaleddin İzmirli’nin yazısı); Çetinkaya, B. Ali, *İzmirli İsmail Hakkî*, İst.-2000, s. 57-8.

¹⁸³ *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tedkikler*, İst-1959; *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, İst-1995.

¹⁸⁴ Yüksel, Edip, *Sakıncalı Yazılar*, İst.-Devlet Yayınları, s. 7.

numaralı düşmanlarından olan Buhari, Peygamberimize iftira ve hakaretlerle dolu kitabını peygamber'in vefatından iki yüzyıl sonra yazmıştır."¹⁸⁵

Eleştirel hadis çalışmalarındaki söylemleri şöyle özetleyebiliriz: Kahir ekseriyeti rivayetlerin toptan reddine yönelik değildir. Seçmecî bir tavırla bazı rivayetler tenkid edilmektedir. İstisnâî bazı çalışmalarda ise rivayetler bütünüyle reddedilmektedir.

7.Sonuç

İbn Hazm Ehl-i sünnet, Mutezile, Haricîler, Mürcie ve Zeydiyye dahil olmak üzere müslümanlar arasında Kur'ân'a uymak gerektiği hususunda bir ihtilaf olmadığını söyler.¹⁸⁶ Esasında, genelden tablo içinde kıymete haiz bir yer tutmayacak olan bazı aşırı uçlar hariç tutulacak olursa, hadise/sünnete uymak hususunda bir problem olduğu da söylenemez. Problem sünnet malzemesinin bütünüyle sağlıklı aktarılıp aktarılamadığında, her bir hadisin ne derece güven telkin ettiğindedir.¹⁸⁷ İbnü'l-Kayyim'in deyişiyle, hadisler hususunda tereddüdü olanlar rivayetlerin Rasûlullah'a nisbetinde tereddüt etmektedirler.¹⁸⁸

Bu endişeden dolayı, ilk dönemlerden itibaren mezheplerin hadislerin bütününe seçmecî yaklaşıtlarını görmekteyiz. Rivayetlerin belli tarihlerle gelmesine ehemmiyet veren Şia ile bazı konulardaki hadisleri kabul etmeyen Mutezile ve Haricîler bunun en belirgin örnekleridir. Bununla beraber Ehl-i Sünnet kelamcıları ile fıkıhçıların da diğerleri kadar olmasa bile seçmecî davrandıklarını söylemek durumundayız. Özellikle hukuk alanında mezhep kabulleri doğrultusunda rivayetler ya kabul edilmiş ya da reddedilmiştir.¹⁸⁹ Mutezile veya Hâricîlerde de aynı durum söz konusudur.¹⁹⁰ Bu iki mezhebi Ehl-i Sünnet dışına iten temel faktör kelamî problemler ile Kur'ân'a ziyade olarak gördükleri rivayetlere fazla itibar etmemeleridir. Gerekçelerinin haklı veya haksız olduğu tartışılabilir olmakla birlikte, Ehl-i Sünnetle olan mücadelelerinde Hz. Peygamberi destekçi olarak yanlarına almadıkları için mücadeleyi daha baştan kaybetmişlerdir. Ehl-i Sünnet tarafı ise tartışılan herbir konuda Hz. Peygamberi yanlarında bulundurdıklarından hatta karşıdakileri ona kötülettirdikle-

¹⁸⁵ Yüksel, *Müslüman Din Adamlarına 19 Soru*, İst.-Gösterge Yayınları, s. 8, 4, 13. Ülkemizde, hadis birikimi olmadan rivayetler hakkında toptan genellemelerde bulunan, ele aldığı birkaç hadis nedeniyle bütün hadis külliyatını karalayarak başka kimseler de vardır.

¹⁸⁶ Bkz. İbn Hazm, *İhkâm*, I/94.

¹⁸⁷ Bkz. Abdülhâlik, *Hücciyetü's-Sünne*, s. 49. Bidat ehli diye nitelenen grupların esasında toptan hadisleri inkar etmediklerinin en güzel delillerinden birisi de *Sahîhayn*'da bu mezheplere mensup insanların rivayetlerinin bulunmasıdır. Suyûtî *Tedribü'r-Râvî*'sinde *Sahîhayn*'da rivayetleri bulunan ehl-i bidatten 79 kişiyi firkalarıyla birlikte zikretmektedir: 13 kişi Mürciyyeden; 7 kişi Nevâsib'dan; 24 kişi Şia'dan; 30 kişi Kaderiyye'den; 3 kişi Hâricîlerden; 1 kişi Cehmiyye'den; 1 kişi de Kur'ân ne mahluktur ne de değildir deyip tevakkuf edenlerdendir. Bkz. Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I/415-7. Rivayetleriyle ihticac edilen 100 Şii ravi için de bkz. el-Müsevî, Abdülhüseyn Şerefüddin, *el-Mürâcaât*, Adana-Velayet Yayıncılık, s. 58-105. Rivayetleriyle ihticac edilen 141 kişilik ehl-i bidat için de bkz. Kâsımî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, s. 108-166 (Nakleden: Sifil, *Modern İslam Düşüncesinin Tenkidi*, I/349).

¹⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Kayyim, *Muhtasar es-Savâiku'l-Mursele*, s. 550.

¹⁸⁹ Beyhakî'nin Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasındaki ihtilafı ayırdığı eseri *Hilâfiyyât*'ta problemlî konuların tamamında Şâfiî'nin haklı olduğunu göstermeye çalışması bu durumu yansıtır.

¹⁹⁰ Fazlur Rahman kelamcılarının hadisi (sözlü sünneti) yaşayan gelenek lehine reddettiklerini söyler. Bkz. *İslam*, s. 92-3.

rinden¹⁹¹ geniş halk kitlelerinde de rağbet buluyor ve tutunuyorlardı. Şia'ya gelince, hadis külliyyatının çok büyük bir bölümünü belli şahıslara odaklanarak hariçte bırakmaları ve Hz. Peygamber'in ashabından önemli bir kesimi suçlamaları nedeniyle kendi kendilerini dışarıda tutmuşlardır diyebiliriz.

Aradaki taklid dönemini bir tarafa bırakacak olursak, 19. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında maddî ve manevî inkırazdan kurtulmanın yolunun Kur'ân mihverli bir birlikten geçtiğinin dile getirilmeye başlandığını görüyoruz. Hadisler ise bunu gerçekleştirmenin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Hadislerin birbirleriyle çelişik bilgiler içerdikleri, müslümanların mezhep ve ayrı görüşlere sahip olmasına sebebiyet verdikleri, bilimsel gerçeklere aykırılık taşıyan hususlar içerdikleri, dış kültürlerden gelen bilgileri Hz. Peygamber'in sözleri diye sundukları söylenmiştir. Eleştirel bakış açısıyla yaklaşanların büyük kısmı rivayetlerin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmasını ve sahihlerinin sakimlerinden ayrılmasını savunurken Kur'âniyyûn ekolü içinde yer alanların bir kesimi ile diğer bölgelerdeki bazı ferdi çıkışlarda hadislerin bütünüyle bırakılması gerektiğinin dile getirildiğini görüyoruz. Hz. Peygamber'in tebyîn edicilik görevinin bir köşeye bırakılması nedeniyle Kur'ân'la başbaşa kalan bu insanların ortaya nasıl bir İslam çıkardıkları namaz örneğinde kendini göstermektedir.

Sonuç olarak, rivayetlerin reddine İslamın ilk dönemlerinden itibaren rastlamaktayız. Dolayısıyla bu hareket günümüzde başlamış bir hareket değildir. Her iki harekette de rasyonalist bakış açısının ağırlığı kendini göstermektedir.¹⁹²

Çalışmamızı üç tesbitle bitirmek istiyoruz:

1-Hanefî fıkıh kitaplarında Şâfiîlerin kabulleriyle ilgili bilgileri nasıl ihtiyatla karşılayıp bunları Şâfiîlerin kendi kitaplarından tedkik etmek gerekiyorsa, Ehl-i Sünnet kelimcilerinin ehl-i bidat olarak suçladıkları mezhepleri anlattıkları çalışmalara dikkat etmek ve bunlarda mülâhaza hanesini her zaman boş bırakmak gerekmektedir. Çünkü bu bilgilerin çoğunun onları yermek için özenle seçilmiş olduğu, resmi ideolojinin karşısındaki gruplar misali devamlı kötülendikleri görülmektedir. Bu, hadisçilerin Ebû Hanîfe'yi sünnet inkarcısı olarak tanıtmalarına benzemektedir. Ebû Hanîfe ile ilgili rivayetlerde gösterilen şüpheli tavrın ehl-i bidatle ilgili rivayetlerde de gösterilmesi, en önemlisi ne demeye çalıştıklarının anlaşılmasına çalışılması gerekmektedir.

2-Sünnet inkarcısı veya hadis münkiri gibi suçlamalar ancak, müsellem olan hadislerin reddinde kullanılabilir bir ifadedir. Kaldı ki, bir hadisin böyle bir özellik taşıyıp taşımadığı şahıslara göre değişen bir durum olduğundan, herhangi bir rivayet için "sihhati kesinlikle sabit" deyip aynı şeyi söylemeyenleri suçlamak doğru bir hareket değildir.¹⁹³

¹⁹¹ Makalemizde Hâricîler ve Mutezile ilgili örnekler vermiştik. Burada bir de Mürcie ile ilgili bir örnek vermek istiyoruz: "Mürcie 70 peygamber diliyle lanetlenmiştir. Hz. Peygamberé "Mürcie kimlerdir yâ Rasûlellah" diye sorulunca şöyle buyurdular: "İmanın sadece söz (yani ikrar) olduğunu söyleyenlerdir." Bağdâdî, *Fark*, s. 202. Ayrıca bkz. *Tirmizî*, Kader, 13.

¹⁹² Bkz. Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 165.

¹⁹³ Bkz. Çakın, *Hadis İnkarcıları*, s. 25.

3-Hadisleri tamamen bir köşeye bırakarak Kur'ân'la başbaşa kalmak her insanın kendini bir Muhammed olarak görmesine neden olacağından ve milyonlarca İslam ortaya çıkacağından dolayı, son derece yanlış bir yoldur. Bunu yapmak yerine rivayetleri yeni metodlarla tekrardan ele almak, bırakılması gerekenleri bırakmak, geri kalacak olan ve eldeki hadis mecmuasının çok büyük kısmını oluşturacak olan Peygamber mirasıyla Rasûlullah'ı Kur'ân'ın en büyük müfessiri olarak başta müslümanlara daha sonra da bütün insanlığa sunmak en güzel ve en akılcı yol olarak görülmektedir.